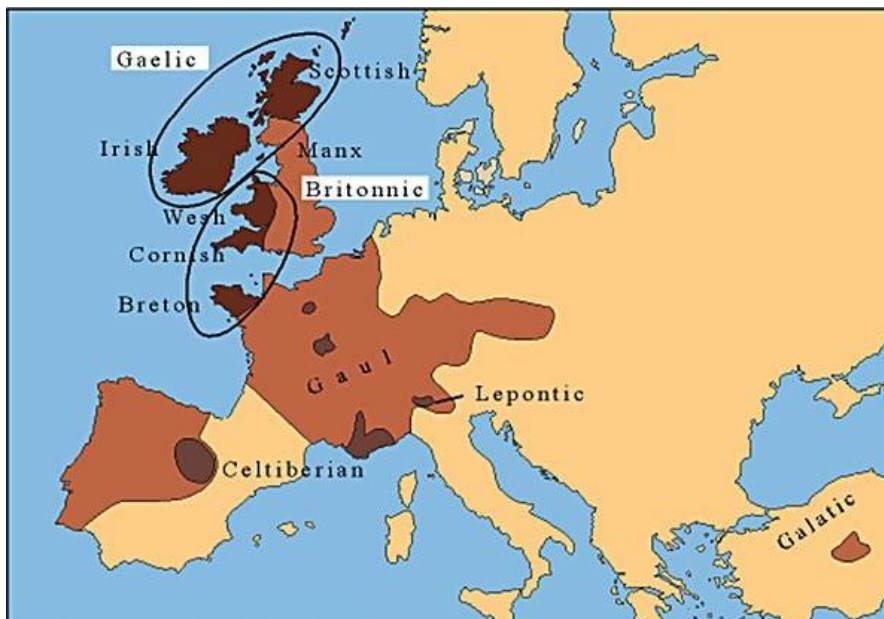

Culturele DNA van Europa

Keltisch Europa: taal en metaal

De oudst bekende vermelding van de naam van de Kelten – Κελτοί- als definitie van een etnische groep was in 517 v. Chr. door Hecataeus van Milete. Het volk waarover hij als geograaf schreef leefde in de buurt van Marseille. In de 5de eeuw v. Chr. schreef Herodotus over *Keltoi* die in de buurt van de monding van de Donau en in Zuid-West Iberia leefden. Eeuwen later vermeldde Caesar dat Gallia uit drie delen bestond, waarvan één Keltisch. Volgens hem werd dit volk door de eigen mensen Kelten genoemd, maar Galliërs in het Latijn. Er bestond in de oude geschreven bronnen blijkbaar geen consistente betekenis van 'Kelt'. Engeland en Ierland werden in de klassieke bronnen nooit Keltisch genoemd, maar 'Albion' of 'Hibernia', enz.

Keltische taalgroepen

Elementen van oude talen die wij Keltisch noemen kunnen worden getraceerd van Ierland tot Turkije. Lange tijd heeft men gemeend dat de Keltische talen zich ontwikkelden in Centraal-Europa en met migrerende Kelten zich verspreidden naar het westen en het oosten. Een moderne visie stipuleert echter dat een vroege Keltische taal werd gesproken in Spanje en zich verspreidde naar West-Europa, waarschijnlijk langs de Atlantische kust tijdens de Bronstijd in het 4de millennium v. Chr. Het was een tak van de Indo-Europese taalgroep die werd gesproken van India tot de Atlantische kust. Het Keltisch kan oorspronkelijk verspreid zijn als lingua franca langs de vaarwegen, met regionale versies. De Keltische talen raakten zeer verbreid over Europa en wij noemen het Keltisch, maar dat verbindt hen nog niet met één enkele groep, de Kelten. Een gemeenschappelijke linguïstische erfenis is niet gelijk aan één enkele culturele erfenis. Keltische culturen schijnen zeer divers geweest te zijn, met het gebruik van een Keltische taal als belangrijkste gemeenschappelijke factor. De Kelten kunnen veel gemeenschappelijk gehad hebben voor wat betreft de sociale structuur, de religie en materiële cultuur, maar er bestonden ook talloze verschillen. Zo bestonden politieke structuren in de laatste eeuwen v. Chr. van kleine stamhoofden tot gecentraliseerde staten en zelfs regionale supermachten zoals die van de stam van de Arverni in Gallië. De eerste ijzertijd in grote delen van Europa tussen ca. 800 en 450 v. Chr. staat bekend als de Hallstattperiode in een gebied ten noorden van de Alpen, genoemd naar de vondsten in deze plaats in Oostenrijk. Tegen de 6de eeuw v. Chr. had de Hallstattcultuur zich verbreid over grote gebieden die in twee zones verdeeld waren, oost en west, met grote delen van West- en Centraal-Europa tot aan de Alpen en zich uitbreidend in Noord-

Italië. Delen van Engeland en Iberia maakten deel uit van deze cultuur in de laatste fase. De cultuur was gebaseerd op landbouw, maar het bewerken van metaal was zeer sterk ontwikkeld en op het einde van de periode bestond intensieve handel in de eigen regio van de eigen cultuur en het Middellands Zeegebied. Waarschijnlijk vond de verbreiding van deze Hallstattcultuur plaats in een context van Keltische talen.

Hallstatt, bronzen vaatwerk met koe en kalf, ca. 600 v. Chr

De nederzettingen waren meestal versterkt, gelegen op heuvels, en bezaten vaak ateliers van brons-, zilver en goudsmiden. Typische plaatsen zijn de Heuneburg aan de bovenloop van de Donau, omringd door negen grote graftumuli, Mont Lassois in Oost-Frankrijk bij Châtillon-sur-Seine met het indrukwekkende graf van Vix, en het heuvelfort te Molpir in Slowakije. Tumuli-graven beschikten over een grafkamer, vaak vol rijke bijgaven. Wagens werden meegegeven, maar ook wapens, juwelen, bronzen vaatwerk en een enkele keer een stenen stèle ('krijger van Hirschlanden'). Dolken die in het westen werden meegegeven waren waarschijnlijk geen echte wapens, maar status-symbolen. De materiële cultuur van de westelijke Hallstatt was blijkbaar voldoende om een stabiele sociale en economische balans te verschaffen. De stichting van Marseille en de invloed van Griekse en Etruskische cultuur vanaf ca. 600 v. Chr. leidde tot langdurige handelsrelaties via het Rhône-dal, waardoor Hallstatt nederzettingen in sociaal en economisch opzicht veranderden. Machtige lokale vorstendommen ontstonden die de verdeling van luxe goederen van de Middellandse Zeegebieden organiseerden. Dit werd karakteristiek voor de La Tène cultuur. De Hallstattcultuur kent twee verschillende gebieden, een oostelijke en een westelijke. Er bestonden verschillen in grafrituelen, artistieke stijl en het type van grafgoederen. De scheidslijn tussen de twee subculturen liep ongeveer door Centraal Bohemen en Beneden Oostenrijk. De westelijke zone van de Hallstattcultuur omvatte het noordoosten van Frankrijk, het noorden van Zwitserland, het zuiden van Duitsland, Bohemen en het westen van Oostenrijk. Perifere gebieden waren het noorden van Italië, het noorden en centrale deel van Spanje en het noorden en centrale deel van Portugal.

De latere La Tène cultuur raakte zeer verspreid en kent een groot aantal lokale verschillen. Verspreidingsgebieden zijn België, het oosten van Frankrijk, Zwitserland, Oostenrijk, het zuiden van Duitsland, Tsjechië, Polen, Slowakije, Slovenië, Kroatië, delen van Hongarije, Oekraïne en Roemenië. De Celto-Iberiërs hadden veel zaken gemeen met deze La Tène cultuur, maar niet de artistieke stijl. De La Tène cultuur ontwikkelde zich uit de Hallstatt cultuur zonder een culturele breuk. Rond 500 v. Chr. hielden de intensieve handelscontacten met Massalia in Zuid-Frankrijk op. In dezelfde tijd breidde de Etruskische en Golasecca cultuur zich uit tot in Noord-Italië en de Keltische regio. De handel via de Alpen verdrong die met de Grieken in Zuid-Frankrijk. Er ontstonden twee

gebieden van opkomende macht en innovatie: het Marne-Moezelgebied met handelsbetrekkingen met de Povlakte en de Golasecca cultuur, en een Boheemse regio met aparte contacten met het Adriatische gebied via de oostelijke Alpen en de Veneti. Handelsrelaties speelden een zeer belangrijke rol. In de 3de eeuw v. Chr. had de Keltische wereld zijn grootste territoriale omvang bereikt en was op het hoogtepunt van haar macht. De Keltische wereld was niet één rijk, maar een mozaïek aan stammen, een rijke schakering aan vorstendommen. Maar de meeste waren verbonden door de La Tène materiële cultuur in zijn talrijke stijlen en lokale varianten, en alle waren verbonden door de gemeenschappelijke familie van talen en dialecten.

Verspreiding Hallstatt en La Tène-cultuur

Door de invasies aan het begin van de 4de eeuw v. Chr. werd in ieder geval het noorden van Italië Keltisch-sprekend. Door Romeinse bronnen kennen wij de locatie van belangrijke stammen, zoals Insubres te Milaan, de Cenomani te Brescia of de Boii te Felsina (Bologna). Waarschijnlijk vonden ook interne migraties vanuit Zuid-Duitsland en Zwitserland naar Bohemen plaats. In het begin van de 3de eeuw v. Chr. ontstond een grote migratie naar het zuiden, Macedonië en Griekenland. Door interne strijd trok zelfs een deel van het binnenvallende leger naar Klein-Azië en stichtte daar een Galatische staat.

De Britse contacten met de landen aan de Middellandse Zee waren gedurende de ijzertijd intensief. Zo kwam bijvoorbeeld koraal naar de Britse eilanden. Na de stichting van de Romeinse provincie Gallia Cisalpina namen de economische betrekkingen zelfs toe, via Bretagne, Biscaye, de rivier de Garonne en tot slot via Narbo en Massalia. De handelaren van het vasteland waren vooral geïnteresseerd in tin van de Britse eilanden. Over het algemeen kan men echter stellen dat Britannia grotendeels self-supporting was en zich op eigen wijze ontwikkelde. De absorptie van continentale ideeën en praktijken –het duidelijkst zichtbaar in de artistieke vormen in La Tène stijl- kan veroorzaakt zijn door banden van politieke aard of bloedverwantschap met Bretagne en Belgica. Het is wel mogelijk dat Ierland deelnam in de ontwikkeling van de Keltische identiteit, door middel van handel, diplomatieke contacten en wellicht zelfs een beperkte immigratie. Pas in de eerste eeuwen na Chr. maakte Ierland volop deel uit van de Keltische wereld.

De La Tène stijl ontwikkelde zich niet in een vacuum. De wortels ervan liggen in de oudere Hallstatt cultuur, maar ook in de Etruskische en Griekse en zelfs die van Voor-Azië en Mesopotamië. Veel klassieke motieven, zoals lotusbloemen en dierenfiguren, kunnen worden herleid tot Assyrische en Perzische prototypes. Veel van de vroegste La Tène

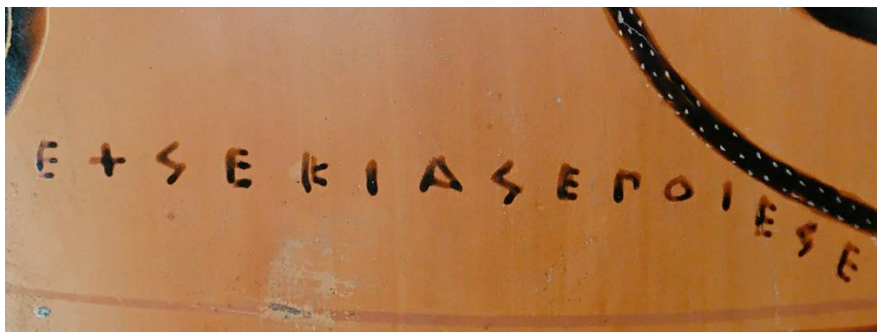
kunstwerken zijn in graven gevonden waar ook Etruskische en Griekse geïmporteerde voorwerpen werden gevonden. De Keltische kunstenaars imiteerden echter deze voorwerpen niet, maar ontwikkelden een nieuwe vorm en decoratie. De Keltische stammen moeten dus verantwoordelijk geweest zijn voor de introductie van een groot aantal nieuwe artistieke vormen in Europa. Met de opdringende macht van de Romeinen zou veel hiervan geassimileerd worden.

Het Griekse wonder: idee en perfectie

Tussen 700 en 500 v. Chr. speelde zich in de Griekse wereld de ontwikkeling af die het 'Griekse wonder' wordt genoemd. Meestal wordt met deze term verwezen naar de klassieke tragediedichters, filosofen, historici en beeldende kunstenaars. Minstens zo wezenlijk is echter de mentaliteit van de zelfbewuste burger van de klassieke Atheense democratie, de enige echte democratie in pre-industrieel Europa waarin de burger zijn zelfbewustzijn zonder restrictie kon tonen. Iedere burger van de polis had toegang tot de volksvergadering, het volk had via jury-rechtbanken direct toegang tot de rechtspraak. De Griekse samenleving ontwikkelde zich snel sinds de oriëntaalse tijd van de 8e eeuw v. Chr: kolonisatie en contacten met nieuwe werelden in Klein-Azië, ontwikkeling van een eigen schrift, introductie van muntgeld, en vooral de transformatie van een primitieve boerenmaatschappij in een democratische stadscultuur.

Het idee van menselijke vrijheid – de historische ontdekking dat de mens een zelfstandig wezen is, wiens handelingen niet bepaald worden door krachten buiten hemzelf, maar door innerlijke wilskracht – is de belangrijkste prestatie van het Griekse denken. Het onderscheidt hen van alle andere volken in de oudheid en heeft de funderingen gelegd van onze moderne westerse beschaving. Begrippen als prestatie en hoogmoed zijn dan ook schering en inslag in de vroege Griekse literatuur. Zowel bij Olympische sporten als de productie van beschilderde vazen treft men consequent vermelding namen van winnaars of signeringen van makers/kunstenaars aan.

In de Homerische verhalen van Ilias en Odyssee uit de 8^e eeuw v. Chr. zijn goden en helden nog de handelende personen die de geschiedenis beïnvloeden, maar sinds de Theogonia van Hesiodus in de 7^e eeuw (?) is er aandacht voor de perioden van mensengeschiedenis. De pre-socratische filosofen uit vooral de Griekse steden van de westkust van Klein-Azië waren vooral op zoek naar natuurlijke verschijnselen om hen heen, dachten kosmologisch en kosmogonisch. De sleutelfiguur in de transformatie van de Griekse filosofie was Socrates in de 5de eeuw. Hij onderzocht op een kritische wijze een aantal begrippen, inclusief de democratie, die over het algemeen als probleemloos werden beschouwd, maar geen definitie hadden. Hij wilde onderzoeken welke diepere en grotere achterliggende principes verscholen liggen voorbij de waarneembare werkelijkheid. Zijn beste leerling Plato behandelde deze gedachten door middel van zijn ideeënwereld, de zoektocht naar transcendenten ideeën als het Schone, Ware en Goede die onderliggend aan de vergankelijke wereld is. Aristoteles was de beste leerling van Plato en de eerste werkelijk systematisch opererende filosoof, die verklaringen zocht aan de hand van empirisch onderzoek.

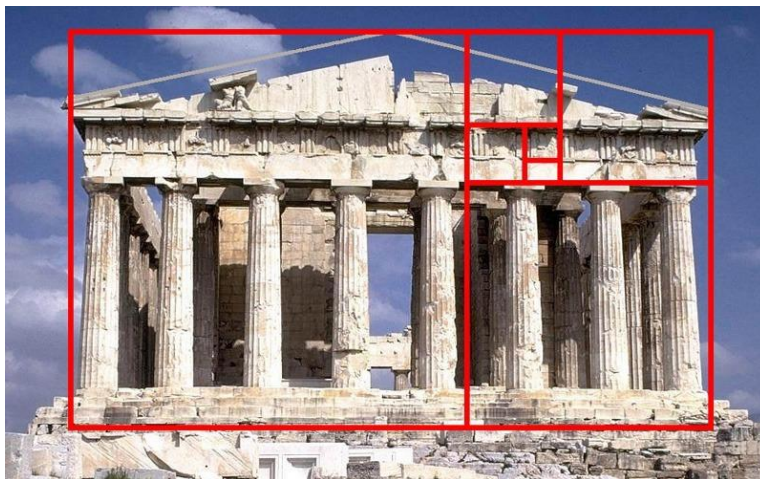
Detail Griekse vaas met signering door Exekias

In de 6de eeuw zou Pythagoras kosmologie, wiskunde, natuurwetenschap en esthetica onlosmakelijk met elkaar verbinden. Pythagoras stelt dat alle bestaan omdat ze een orde weerspiegelen, omdat ze het product zijn van wiskundige wetten, die zowel voorwaarde voor het bestaan zijn als voor Schoonheid. De Pythagoreeërs bestudeerden als eersten de wiskundige verhoudingen die bepalend zijn voor muzikale klanken. De regels die ten grondslag liggen aan de muzikale harmonie zijn nauw verbonden met de regels voor het creëren van het Schone. De verhoudingen die bepalend zijn voor de afmetingen van de Griekse tempels, komen overeen met de verhoudingen die bepalend zijn voor de intervallen in de muziek. In de 5de eeuw v. Chr. werd de Gulden Snede uitgevonden door Euclides. Deze ideale maatvoering zou sinds de Griekse oudheid een eeuwenlange constante van perfecte schoonheid blijven in de Europese cultuur.

Zwartfigurige vaas, hardlopers

In de klassiek Griekse cultuur was de mens het middelpunt van denken en handelen geworden. De prestatieambacht was geboren. Grieken gebruikten de term 'agoon', wat letterlijk 'handelen, doen' betekent, maar meer specifiek 'de eerste zijn, de beste zijn, uitblinken'. Op alle mogelijke terrein ziet men dat in de Griekse beschaving terug. Het maakt deze beschaving uniek. Schilders en beeldhouwers probeerden elkaar om beurten te overtreffen in techniek en vakmanschap, wat leidde tot de klassieke canons in het midden van de 5de eeuw v. Chr. in het werk van bijv. Myron of Polycleitos. De vaastechniek ontwikkelde zich ongekend, van zwart- naar roodfigurig. In de bouwkunst werden tempels en theaters tot perfecte vormen ontwikkeld. De abstracte mythologie van vroegere culturen was vervangen door een mythologie van goden en helden met menselijke karakteristieken. Wetenschappen als de geneeskunst maakten grote sprongen voorwaarts.

Akropolis, Athena-tempel, toepassing Gulden Snede

Omstreeks 700 v. Chr. ontstond de belangstelling voor het maken van beelden van goden en mensen. De evolutie van de vormentaal kwam in een stroomversnelling na 500 v. Chr., mogelijk veroorzaakt door een plotse grote behoefte aan beelden na de vele Perzische verwoestingen van Griekse steden. Vooral na de Perzische oorlogen waren de Grieken trots op hun prestaties, die zij beschouwden als het resultaat van mentale en intellectuele training enerzijds, en fysieke oefening anderzijds. Athene moest zich na de Perzische Oorlogen doen gelden als de kampioen van de vrijheid. Er ontwikkelde zich zoiets als een ideaaltype, waarin deze lichamelijke en geestelijke kwaliteiten gecombineerd werden. De beeldhouwkunst lijkt dit ideaaltype uit te dragen. Vandaar dat de gebeeldhouwde koppen niets individualistisch hebben: globaal gezien lijken de gezichten van de Griekse beelden allemaal op elkaar, met hun rechte neuzen, ronde kinnen, kortgeknipte haren en perfecte verhoudingen. De generatie beeldhouwers van Myron en Phidias bereikt een evenwicht tussen het realistisch weergeven van de schoonheid en anderzijds het vasthouden aan een canon (regel). De Griekse beeldhouwkunst zoekt naar een ideale Schoonheid, met een synthese van levende lichamen waarin een psychofysische Schoonheid wordt uitgedrukt die ziel en lichaam met elkaar in harmonie brengt: dit is het ideaal van de Kalokagathia, waarvan de verzen van Sappho en de beelden van Praxiteles een prima voorbeeld zijn. In de 5de eeuw maakte Polycleitos een beeld dat later in de Europese vormentaal tot canon zou worden bestempeld omdat hierin alle regels van de juiste proporties zijn belichaamd en het principe van de canon niet gebaseerd is op evenwicht van twee gelijke delen.

Myron, discuswerper

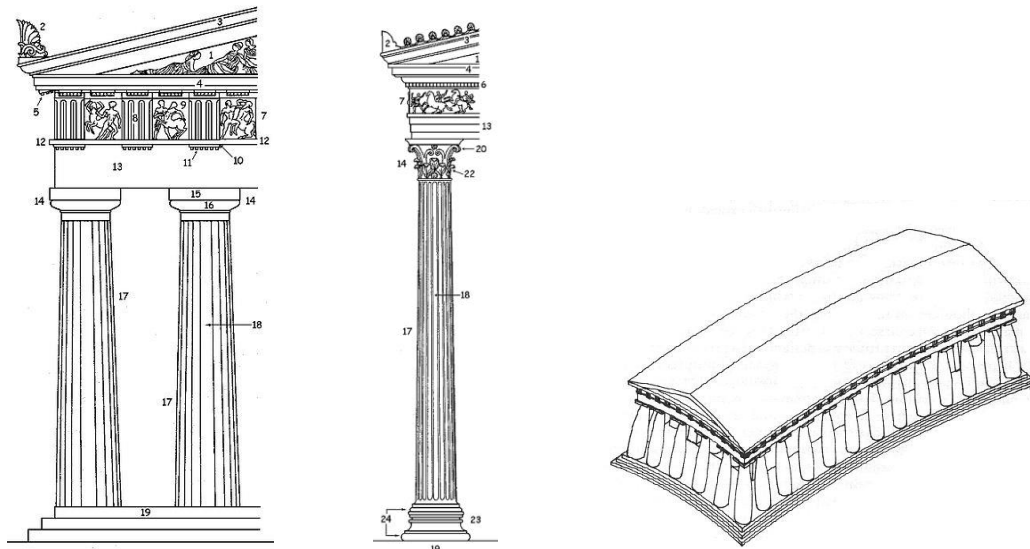
Bronzen van Riace

Polycleitos, Doruphoros

De Griekse bouwkunst stond aan het begin van de 7de eeuw v. Chr. nog in de kinderschoenen, maar de basisvormen waren inmiddels in de houten tempels wel gemaakt. Perfectionering van vormen, verhoudingen en details in de Dorische en Ionische bouwstijl leidden tot de klassieke voorbeelden van tempels. De Griekse tempel werd bijna een symbool van de Griekse kunst. Tijdens de klassieke periode ontwikkelden bij beide stijlen de vormen en proporties zich tot een weergaloze perfectie. Plutarchus zei van de tempels op de Atheense akropolis toen de gebouwen reeds 500 jaar oud waren: " *...Deze gebouwen zijn in korte tijd opgericht voor alle tijden... Een eeuwige frisheid stralen ze uit, onberoerd door de jaren, als ademen ze voor eeuwig een sfeer van leven, een tijdloze geest die heel hun wezen doordringt* ". Het Parthenon is de sublimering van de Griekse idee en perfectie: het enige gebouw uit de Griekse oudheid waarvan de bouwactiviteiten gedocumenteerd, maar ook de architecten Iktinos en Kallikrates bij naam bekend zijn, de beeldhouwer Phidias een topprestatie leverde en in de bouwvormen een creatief samenspel van stijlen en tegelijkertijd de uiterste verfijning in verhoudingen werden

toegepast. De gulden snede en entasis kent in dit gebouw een sublieme bekroning. De tweede belangrijke Griekse prestatie in de bouwkunst is het theater, wat ook in de 5de eeuw v. Chr. een definitieve klassieke vorm kreeg. De klassieke Griekse architectuur zou een gen blijken te worden dat voor de Europese bouwgeschiedenis onmisbaar bleek.

Dorische orde

Korinthische orde

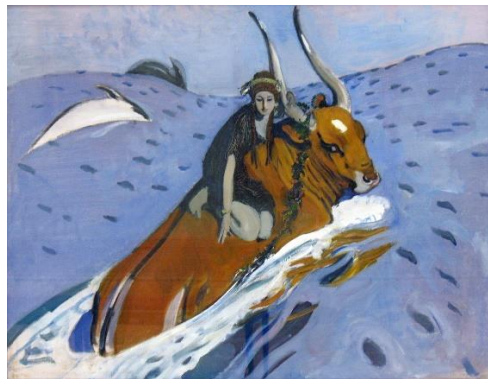
entasis

De kolonisaties van de Grieken hadden het mogelijk gemaakt dat de culturele successen zich over een groot deel van Europa konden verspreiden. Door de steeds intensievere handelsactiviteiten waren er veel contacten met de kolonies op Sicilië en Zuid-Italië, maar ook met bijvoorbeeld Etrurië, kustplaatsen in de Balkan, Ampurias in Spanje of Marseille in Frankrijk. Daardoor sijpelden door Europa via de Griekse producten ook de ideeën binnen, de belangstelling voor de menselijke figuur, en de vormen in de bouwkunst. Via Marseille en het Rhône-dal was de aanvoer van Griekse producten en smaak lange tijd een constante stroom. Daarnaast vestigden zich in een aantal Europese haven- en handelsplaatsen Griekse kolonisten en handelaren en kwam het Grieks als taal in zwang.

Lokaties Griekse kolonies aan de Europese kusten

Gechargeerd kan men stellen dat veel maatschappelijk en cultureel DNA terug te voeren is op de klassieke Griekse cultuur. Om te beginnen is de Griekse taal van grote invloed geweest op het ontstaan van het Latijn en de Romaanse talen. De westerse literatuur begon in de 8e eeuw met de twee Homerische epen, Ilias en Odyssee. Alle conflicten en emoties in de fictie van de Europese literatuur zijn al bij Homerus te vinden. Zijn thema's, personages en verteltechnieken zijn deel gaan uitmaken van het literair DNA van Europa. Via de Aeneis van Vergilius werden de Griekse heldendichten het model voor de nationale epen van alle West-Europese volkeren. Ook de beeldvorming van de Griekse mythologie blijft ons achtervolgen, in woord en beeld. De beeldende kunst heeft zich tot de dag van vandaag uitgeput in de verbeelding van deze wereld, waarbij de oersjablonen tot de Griekse oudheid teruggaan en elke nieuwe periode zijn eigen 'touch' geeft. De Griekse filosofie had en heeft een grote invloed op de Europese cultuur. De werken van Socrates, Plato en Aristoteles en andere filosofen hebben een grote invloed uitgeoefend op het denken in de westerse wereld, van de oudheid tot heden. Waar de Renaissance in de 15de eeuw de Geboorte van de Moderne Mens betekende, speelde de denkwereld van de Griekse filosofen als Plato daarbij een grote rol.

Europa en de stier, terracotta 7de eeuw v. Chr.; Serov; Botero

De democratie van de Griekse stadsstaten- πολίς- zou zijn schaduw in Europa ver vooruit werpen, maar ook het bestuurs- en rechtssysteem. Het theater is geboren in Griekenland, waar het in het oppermachtige Athene een institutie werd als onderdeel van het Dionysia-festival. Vanuit de stad werd het festival geëxporteerd naar de talrijke kolonies om een gemeenschappelijke culturele identiteit te promoten. Tot in de bouwkunst van onze tijd, het postmodernisme en wellicht verder, klinkt de Griekse vormtaal luid door, zowel in detail als idee. Veel 'renaissances' in West-Europa zijn gekleurd geweest door een terugkeer naar het Griekse gen dat zo bepalend zou worden voor het architectuur-DNA.

Parijs, Madeleine kerk

Athene, Parthenon

De wijze waarop Athene na de Perzische oorlogen zich wist op te werpen als de machtigste en rijkste stadsstaat van de Griekse wereld sprak velen in de westerse wereld later tot de verbeelding. Florence in de 15de eeuw, Rome in de 16de eeuw, St. Petersburg onder Catharina de Grote, München in de 19de eeuw, allemaal werden voorbeelden van een Nieuw Athene.

Weliswaar gooiden de Peloponnesische Oorlogen veel roet in het eten en zorgden voor een desastreuze neergang van de Griekse suprematie, het Griekse gen was echter zo sterk dat een eeuw later Alexander de Grote als niet-Griek ermee besmet werd en de Griekse cultuur in korte tijd over een onmetelijk gebied verspreidde. Weliswaar was dat voornamelijk in Azië, maar de Griekse kolonies in Zuid-Europa deden op hun beurt ook het nodige de Griekse cultuur ver in Europa te verbreiden. Zo werd Marseille als een oorspronkelijk Griekse kolonie een uiterst belangrijke plaats voor de verspreiding van Griekse cultuur door handel en verkeer. Zodanig zelfs, dat de zeer gewaardeerde artistieke producten als aardewerk en bronzen voorwerpen in belangrijke Keltische graven tot in Luxemburg hun weg vonden. Hellenisering bleef dus niet beperkt tot landen in Azië.

Vix, detail Griekse krater uit Keltisch gra

In tien jaar tijd tussen 334 en 324 v. Chr. wist Alexander de Grote met zijn legers ver tot in Azië door te dringen. Sommigen van de Grieken zijn gebleven en hun Grieks-Indische rijkjes hebben nog eeuwen na de tijd van Alexander standgehouden. Hun taal stierf pas in de islamitische tijd uit en hun munten, die hun onaanzienlijke vorstjes als onoverwinnelijke maharadja's voorstelden, zijn nog altijd te koop in de bazaars van Kabul en Peshawar. Iedereen is het erover eens dat Alexanders tocht van tien jaar en tienduizenden kilometers, een van de belangrijkste gebeurtenissen uit de wereldgeschiedenis is. Het Westen en het Oosten werden voor het eerst met elkaar in contact gebracht. De legende verspreidde zich tot in alle uithoeken van de oude wereld. Alexander verschijnt in de apocalyptische visioenen van het bijbelboek Daniël als het derde dier, dat de heerschappij ontvangt. In de koran is hij de geheimzinnige 'tweehoornige', die een magische muur bouwde tegen Gog en Magog, de bozen die op het einde der tijden met Satan de aarde zullen verwoesten. De Griekse Kerk daarentegen maakte een heilige van hem, een soort Joris. In de middeleeuwse talen van Europa alleen al zijn er meer dan 200 epen en verhalen geschreven over Alexander, die in letterlijk duizenden handschriften bewaard zijn.

In de joodse traditie is Alexander niets minder dan een volksheld. Er bestaat een middeleeuws Duits Alexanderepos, een IJslandse Alexandersaga en een Ethiopische Alexanderroman. Tegen het midden van de 14de eeuw had het verhaal zelfs Mongolië bereikt, waar Alexander als een bijna bovennatuurlijke voorganger van Djengiz Khan optreedt.

Elke generatie heeft een nieuwe uitleg aan zijn verhaal gegeven. De joden vertelden hoe hij de toen verdwenen stammen van Israël strafte en de steen der wijzen vond in het aards paradijs. Islamitische dichters verhaalden hoe hij de boom van het eeuwig leven vond, de diepte van de zee peilde in een duikerklok en hemelwaarts reed op een magische wagen die door griffioenen getrokken werd. In het middeleeuwse Europa was hij de 'volmaakte ridder' en de koning-filosoof, terwijl de legende van zijn hemelvaart een voorbode van het goddelijk paradijs werd. In Voor-Indië zou hij de sprekende boom gevonden hebben, die hem zijn lot had voorspeld: "jong te sterven maar zich eeuwige roem te verwerven".

Voor vele politieke leiders in Europa werd hij een lichtend voorbeeld, legendarisch en een klassieke held, maatstaf voor generaals en militaire leiders. De Romeinen bewonderden hem al in grote mate. Alle klassieke Wereldwonderen zijn met Alexander de Grote verbonden. In de middeleeuwse stadhuizen en rechtbanken werd hij voorgesteld als een van de Negen Perfecti.

Alexander de Grote, 18de eeuw, ivoren reliëf

Alexander op zijn paard, Alexandersarcofaag

Romeinen in Europa: Griekse reflectie en innovatie

Keizer Augustus liet de Romeinse cultuur met de Griekse verbinden door Vergilius de opdracht te geven tot het epos van de Aeneïs. De Trojaanse held Aeneas moest het nieuwe Ilion (nieuwe Troje) stichten, zijn zoon Ascanius zou Alba Longa stichten. De regeerperiode van de eerste princeps van Rome werd na zijn dood gezien als de periode van de Pax Augusta, in tegenstelling tot het verleden was er in zijn tijd sprake van een periode van interne vrede, stabiliteit, welvaart en zekerheid. Het rijk breidde onder Augustus meer uit dan ooit tevoren, met Egypte, de gebieden aan de Rijn en Donau.

Horatius schrijft over hem (carm. IV 5. 17ff):

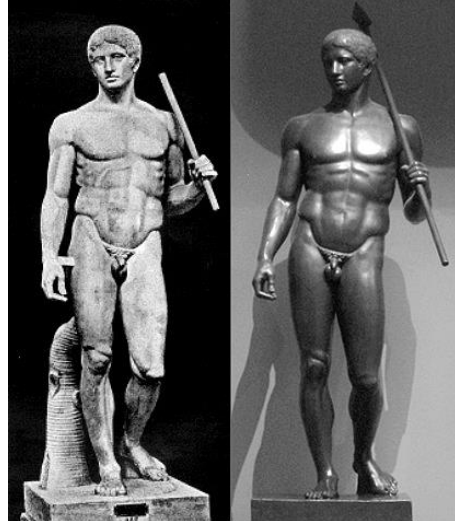
Het rund trekt immers ook veilig zijn weg door de velden,
Ceres en vruchtbare Faustitas laten de velden gedijen,
in rust zeilen over de zee de schippers;

schuldigen vrezen de rechtszekerheid,
(...)

Wie vreest de Parth, wie de ijskoude Scyth,
wie deze die het afschrikwekkende Germania voortbrengt
zolang Caesars leven ongedeerd is? Wie de zwaarden
waarmee de Iberiërs oorlog voeren?
(...)

Augustus van Prima Porta

Polykleitos, Doryphoros en beeld in marmer en brons

Om politiek propagandistische redenen liet Augustus zich bij zijn bouwoperaties en artistieke opdrachten inspireren door roemruchte voorbeelden uit de Griekse oudheid. Eén van de beste voorbeelden is een meer dan levensgroot beeld van Augustus, gevonden in Prima Porta bij Rome, dat letterlijk is bepaald door de canon van Polykleitos in zijn Doryphoros. De Ara Pacis in Rome is qua model gebaseerd op het altaar van Pergamon uit de Hellenistische tijd, de reliëfs getuigen van een renaissance van de klassiek Griekse beeldhouwkunst zoals de reliëfs van Phidias voor het Parthenon. Met de vorm van het mausoleum -ja zelfs de naam- van Augustus werden de monarchistische aspiraties van Augustus' heersersopvatting naar Hellenistisch voorbeeld gepropageerd.

Vóór Augustus' optreden was al veel werk verricht om het Romeinse rijk te vergroten, met de Punische oorlogen tegen Carthago, de Macedonische oorlogen en Caesar's oorlogen in Gallië. Zoals de Grieken uiteindelijk de Perzen buiten Europa wisten te houden, zo zetten de Romeinen zich schrap tegen de Puniërs of de Parthen. Daarbij was ook de wereld van de Griekse oudheid en haar invloedssfeer in Romeinse handen geraakt. Reden te meer de bewering opnieuw te stellen dat 'de Romeinen de Griekse wereld politiek veroverd hebben, maar de Griekse cultuur de Romeinse'.

De Griekse antecedenten van de Romeinse beeldende kunst waren legendarisch. Plinius, de belangrijkste Romeinse historicus die over beeldende kunst heeft geschreven, berichtte dat bijna alle vormen van visuele beeldtaal vaak die van de Romeinse tijd vooruit waren. In het midden van de 5de eeuw v. Chr. waren de beroemdste Griekse kunstenaars Polygnotos en Apollodoros, de eerste om zijn muurschilderingen en de tweede om zijn chiaroscuro. De ontwikkeling van het realisme wordt aan Zeuxis en Parrhasius toegeschreven met de eerste trompe l'oeil schilderingen als resultaat. In de beeldhouwkunst waren Praxiteles, Phidias en Lysippos de beroemdste personen. De Romeinen kopieerden veel van hun werken en veel van de Griekse erfenis vond haar weg in de Romeinse kunst door middel van geschreven werken en onderwijs. Veel Romeinse kunstenaars waren afkomstig van de Griekse kolonies. Waar Griekse kunstenaars zeer hoog werden gewaardeerd in hun

maatschappij, bleven Romeinse kunstenaars vaak anoniem en werden beschouwd als handelslui. Er zijn bijna geen gesigeneerde Romeinse kunstwerken. De Griekse kunst was onderwerp van geleerden en filosofen die uitgebreide theoretische traktaten erover schreven, bij de Romeinen gold de beeldende kunst meer als decoratie, symbool van status en welvaart, én middel tot politieke propaganda.

Toch ontwikkelde de Romeinse beelden kunst ook een aantal vernieuwingen die op hun beurt het artistieke DNA van Europa zouden bepalen: landschappen en portretten. Realisme en illusie zijn bij deze vernieuwingen onontbeerlijk gebleken en zouden een constante blijven in het Europese culturele DNA.

Boscotrecase, illusionistisch landschap

Brescia, goudglas met portretten

In 8 na Chr. voltooide Publius Ovidius Naso zijn 'Metamorfosen', een bundel hervertelde verhalen uit de Griekse mythologie. Het betreft verhalen uit de Griekse mythologie, beginnend met de schepping van de wereld en eindigend met de apotheose van Caesar. Hij wist de Griekse mythologische verhalen op z'n Romeins te bewerken in schijnbaar losjes geschakelde 'gedaanteverwisselingen' van goden en helden. Daarbij sloeg hij een moderne brug tussen Griekse mythologie en Romeinse tijd. Zijn poëzie zou grote invloed uitoefenen op de Europese kunst en cultuur. Het verhaal van Romeo en Juliet van Shakespeare werd ontleend aan dat van Ovidius' Pyramis en Thisbe. Dante modelleerde zijn Divina Commedia naar de Metamorphosen.

L. Signorelli, Ovidius

De vroeg Romeinse beeldhouwkunst werd sterk beïnvloed door de beeldende kunst van de Grieken. Naarmate de Romeinse Republiek Griekse gebieden begon te veroveren – allereerst in Zuid-Italië – ontwikkelde de officiële beeldhouwkunst en die van de patriciërs zich als een uitbreiding van de laat-Griekse. In de 2e eeuw v. Chr. waren de meeste beeldhouwers in Rome Grieken. Er werden veel Griekse beelden geïmporteerd en tempels werden zelfs vaak gedecoreerd met herbruikte Griekse beeldhouwwerken. Op grote schaal werden Griekse beelden gekopieerd. Veel figuren met een ‘bronskleurige’ huid in Romeinse muurschilderingen blijken kopieën van vaak verloren gegane beroemde Griekse bronzen beelden. Sommige keizers waren uitgesproken philhellenen en lieten dit blijken in de opdrachten die zij verstrekten. Beroemd voorbeeld is de Ara Pacis in Rome, vervaardigd voor keizer Augustus tussen 13 en 9 v. Chr, in feite een verkleinde kopie van het Pergamonaltaar en met een beeldhouwstijl die niet minder is dan een Griekse renaissance. De officiële portretten van keizer Augustus verraden een sterke Griekse invloed in de geïdealiseerde gezichtstrekken. De in 1506 gevonden beeldengroep van Laocöon in Rome veroorzaakte toendertijd een grote faam: kunstenaars als Michelangelo of Jacopo Sansovino bemoeiden zich nadrukkelijk met de restauratie en bleken later sterk beïnvloed door het werk. Volgens recente studies blijkt het Griekse beeld in de tijd van Augustus naar Rome gehaald te zijn en werd een visualisering van Rome’s nauwe band met Troje. Dit werd tegelijkertijd beschreven in het fameuze epos ‘Aeneïs’ van Vergilius die daartoe opdracht had gekregen van keizer Augustus. De vlucht van Aeneas met zijn vader Anchises zou overigens een ‘evergreen’ worden in de Italiaanse beeldende kunst. Een andere promotor van Griekse cultuur in de Romeinse tijd was keizer Hadrianus die zijn hart had verpand aan de Griekse cultuur en ook Griekse oudheden bezocht als tourist. Zijn villa in Tivoli is bijna de totale verwezenlijking van een Griekse wereld in een Romeinse ‘setting’, beeldende kunst en vooral portretkunst waren in zijn regeerperiode Grieks van stijl. Treffend is de constatering dat enkele eeuwen lang de meest fijne mozaïeken (opus vermiculatum), oorspronkelijk een Grieks genre, gesigneerd werden door Griekse kunstenaars.

Laocöon-groep

Tivoli, villa Adriana, karyatiden

Terwijl de Grieken hun militaire heldendaden en historische gebeurtenissen normaal gesproken verbeeldden in geïdealiseerde mythologische allegoriën, gebruikten de Romeinen een meer documentaire en realistische stijl. Dit bleek in de loop van de eeuwen een typisch Romeins DNA, maar zou later in de Europese cultuur een eindeloze doorwerking hebben. Het vroege christendom zou er de eerste erfgenaam van zijn. Romeinse reliëfs met oorlogshandelingen of historische gebeurtenissen dienden altijd ter verheerlijking van de Romeinse macht, maar verschaften ook ongelofelijke details over tal van zaken als Romeinse kleding, militaire uitrusting, attributen en zelfs lokale

architectuur of landschappelijke omgeving. De beste voorbeelden hiervan treft men aan op bijvoorbeeld de Zuil van Trajanus of de Boog van Titus, maar ook op tal van plaatsen in de provincie. Ook de portretkunst voor de middenklasse of beeldenaars op munten getuigen vaak van een treffend realisme.

In de Romeinse oudheid werd de Griekse architectuur overgenomen, maar aangepast aan een nieuwe architectuurstijl. Sinds de 2e eeuw v. Chr. ontwikkelden de Romeinen beton als bouw materiaal waardoor zij de constructie van Griekse gebouwen fundamenteel konden veranderen. In plaats van gebouwen met architraven en lijsten was het nu mogelijk om met stevige muren bogen, gewelven en koepels te bouwen. Daardoor werden de klassiek Griekse bouwstijlen meer decoratief dan constructief, hoewel de diverse bouwordes door de Romeinen wel bleven worden toegepast. Wel werd een grotere vrijheid van de oorspronkelijke esthetische regels uit de Griekse tijd toegelaten.

Spectaculaire groei van de bevolking en het ontstaan van grote steden dwongen de Romeinen om nieuwe architectuuro oplossingen te zoeken. Met bogen en gewelven was het mogelijk om een enorme infrastructuur voor publiek gebruik te ontwikkelen, met aquaducten, thermen, stadsmuren en –poorten, theaters en amfitheaters. Het autocratisch karakter van de Romeinse maatschappij verklaart waarom architectuur, anders dan bij de Grieken, vaak een politiek propaganda doel diende.

Terracina, boogconstructies in beton

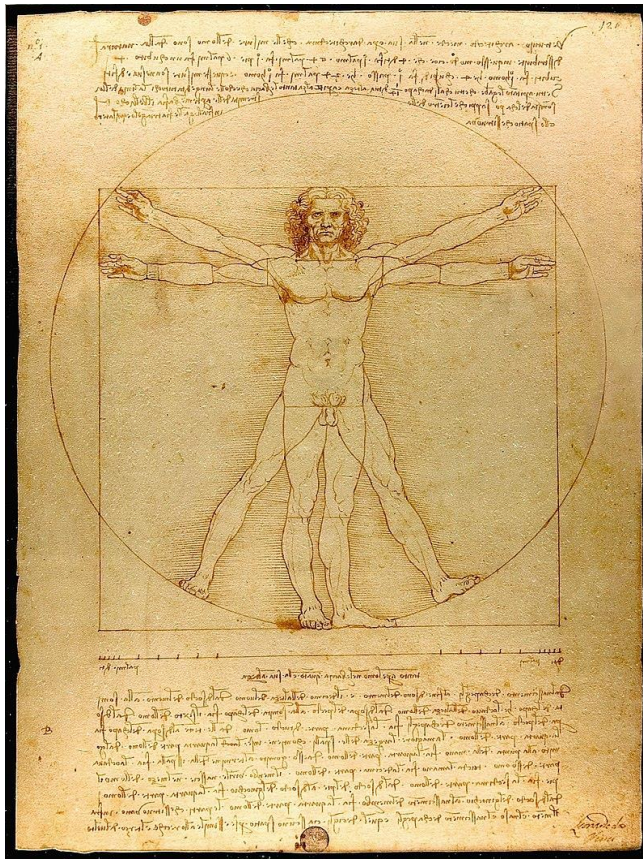

Rome, frigidarium thermen van Diocletianus

De Romeinse revolutie in de architectuur, opus caementicium=beton, bevrijdde de bouwvormen van het diktaat van tradionele materialen als steen en baksteen. Vanuit de eenvoudige boogvorm bleek het mogelijk om kruisgewelven en koepels van beton te bouwen met een aanmerkelijke overspanning. Nog altijd bezit het Pantheon de grootste massieve koepel van niet gewapend beton in de wereld. De rationele en pragmatische aard van de Romeinen bevorderde ook de aanleg van praktische geplande steden met orthogonale straataanleg. De Romeinen hebben talrijke eigen architectuurinventies aan Europa nagelaten: de basilica, het amfitheater als grondvorm van de hedendaagse voetbalstadions, flatgebouwen. Om van de talrijke renaissanceperioden maar niet te spreken. De bouwkunst van de christelijke middeleeuwen waren niet mogelijk zonder het Romeinse DNA. De Italiaanse renaissance ontwikkelde een bewuste revival van zuivere klassieke vormen, in eerste instantie puur gebaseerd op Romeinse vormen. Overall in Amerika werden de zetels van het regionale bestuur gebouwd in de grote

tradities van Rome. Zelfs de postmoderne wereld kan niet zonder de Romeinse footprints.

Vitruvius is bekend als auteur van *De Architectura libri decem*, een soort ‘stalenboek’ van de bouwkunde, breed opgezet vanuit eigen ervaring, maar ook vanuit oudere Griekse verhandelingen. Het werk dateert uit het einde van de 1^e eeuw v. Chr. Zijn drie basisprincipes voor goede architectuur zijn: *firmitas* (stevigheid), *utilitas* (gebruiksvriendelijkheid) en *venustas* (schoonheid). Vooral de oorsprong van de stijlorden en de betekenis van het ornament nemen in het werk een belangrijke plaats in. Voor Vitruvius was het menselijk lichaam het perfecte voorbeeld van een proportioneel geheel. Uiteraard was hij bekend met de canon van ideale verhoudingen die de Griekse beeldhouwers gebruikten. De (incorrecte) ‘Vitruviaanse man’ van Leonardo da Vinci weerspiegelt dit oeroude gebruik. Een van zijn belangrijkste stellingen is dat de lengte, breedte, hoogte en diepte van een gebouw de menselijke maat dienen te weerspiegelen. Iedere architectuur was in zijn ogen een imitatie van de natuur, alle ideale proporties konden worden teruggebracht tot het vierkant en de cirkel. De renaissance architect Leone Battista Alberti nam het werk van Vitruvius duidelijk als model voor zijn eigen verhandeling over de bouwkunst.

Leonardo da Vinci, 'Vitruviaanse man'

Middeleeuws Europa

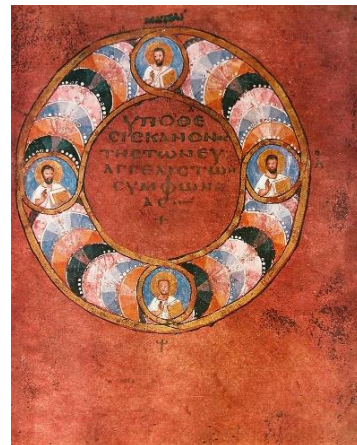
In de 3de eeuw bevond het keizerrijk zich in een slopende crisis. Barbaren bedreigden de grenzen en interne conflicten verzwakten het gezag van het keizerschap. De portretten van de keizers uit deze tijd vertonen een realisme waarmee op expressieve wijze de moeilijke tijden lijken te zijn weergegeven. De tijd lijkt gekomen dat Griekse schoonheid en indringend realisme plaatsmaken voor de eerste documenten van het middeleeuwse expressionisme; de portretten worden zichtbaar symbool van het zoeken naar een innerlijke wereld, niet gericht op aardse uiterlijkheden, maar vergeeestelijkt. Het is juist uit deze tijd dat de eerste christelijke kunstwerken bewaard gebleven zijn. De bekeerde christenen waren grotendeels Romeinen die opgevoed waren in de laatantieke traditie. Qua vormtaal bestaat er dan ook weinig verschil tussen de heidense Romeinse en vroegchristelijke kunst. Aangezien de christenen echter de eerste drie eeuwen nog illegaal waren, moesten zij noodgedwongen hun toevlucht nemen tot symbolen om hun gedachten te uiten. Schilderingen in catacomben en voorstellingen op sarcofagen zijn daar getuige van. Sinds de tijd van Constantijn leverde de Romeinse bouwkunst de standaardformule en het basismodel voor het Europese kerkgebouw: de basilica met een eigen christelijke functie in plaats van de multifunctionele functie in de Romeinse oudheid. Een nieuwe oriëntatie vond in de 4de eeuw plaats op klassieke antieke vormen voor de religieuze voorstellingen. De vroegchristelijke sarcofaagplastiek heeft de mooiste voorbeelden in de 4de eeuw. De religieuze voorstellingen van de vroegchristelijke wereld zijn als het ware verpakt in een motievenwereld, die Hellenistisch-Romeins is. De vroegchristelijke kunst staat bol van motieven als die van putti (oorspronkelijk heidense eroten en amorfiguurtjes), plantenmotieven en allerlei versieringsmotieven afkomstig uit de "heidense" oudheid.

Romeinse pietas

vroegechristelijke orante

Codex Rossano, auteurs

Bij de verspreiding van het Christendom in West-Europa speelden auteurs, kopiisten en kloosters een grote rol. Met het optekenen van Bijbelse teksten bleef het Latijn levend en daarmee ook de Romeinse cultuur en beschaving. Als centra met een ononderbroken traditie van het schrift waren de kloosters bij uitstek plaatsen waar het schrift en de onderliggende klassieke fundamenteën werden verbreid. De oudste christelijke manuscripten van betekenis dateren uit de 4de en 5de eeuw, zoals de Codex Ammianus. Illustraties getuigen van een continuïteit van het Romeinse gedachtegoed en de Romeinse cultuur. Zoals de klassieke filosofen als asceten van de oudheid leefden, zo waren de christelijke monniken de filosofen van de nieuwe tijd. Augustinus gaf een eerste goed voorbeeld, Hieronymus schreef als kluizenaar de Latijnse Vulgaatvertaling van de Bijbel, Benedictus zou met zijn leefwijze structuur geven aan de kloosterwereld in de middeleeuwen. Gregorius de Grote werd in 590 bisschop van Rome, maar leefde in de stijl van een monnik. Hij kan als de spirituele vader van de

middeleeuwen worden beschouwd. De volksverhuizingen hadden veel chaos veroorzaakt en de continuïteit van de Romeinse beschaving zeer geschaad. Toch assimileerende nieuwe volkeren langzaam elementen uit de Romeinse beschaving. Gregorius de Grote probeerde deze volkeren te bekeren tot het christendom en hen zo tot een eenheid te brengen. Hoewel zijn onderneming aanvankelijk slechts beperkt succes had, bleek zij op langere termijn beslissend voor de vorming van Europa. Hij slaagde erin de Longobarden te bekeren, en dankzij een gezonden gezantschap werd Canterbury later één van de belangrijkste intellectuele centra van het westen. Een eeuw later werd Germanië gekerstend door Bonifatius, die ook de Frankische kerk reorganiseerde. Pepijn de Korte werd de eerste koning bij de wil van God.

Augustinus werd in 354 in Thagaste geboren als zoon van Monica van Thagaste en in 387 gedoopt door Ambrosius van Milaan. In 396 volgde hij Valerius op als bisschop van Hippo Regius. Hij stierf in 430 tijdens het beleg van Hippo door de Vandalen. In 391 stichtte hij in Hippo een eerste vriendenkring, in eerste instantie filosofen-monniken, later een klooster voor priesters. Toen hij tot bisschop gewijd was, veranderde hij zijn woning in een klooster. Hij wijdde enkel diegenen die bereid waren om in gemeenschap en armoede te leven. Hij stichtte ook vrouwenkloosters.

Na kennis gemaakt te hebben met het werk van de Romeinse filosoof Cicero besloot hij filosofie te gaan studeren. Hij zocht zijn heil in het manicheïsme en later in het neoplatonisme. In zijn *De civitate Dei* verdedigde hij tegenover geletterde heidenen het christendom als de ware godsdienst en gaf hij zijn ideeën over de sociale en maatschappelijke orde weer. Verschillende theologen als Thomas van Aquino, Johannes Calvijn en Maarten Luther zijn gevormd op grond van Augustinus' denken. Een van Augustinus' brieven en enkele andere teksten zijn in het christelijk kloosterwezen gebruikt als kloosterregel.

Als centra met een ononderbroken traditie van het schrift waren de kloosters bij uitstek plaatsen vanwaar het schrift en de christelijke leer verbreed kon worden. Het christendom is een godsdienst van het Boek. Het eerste middel van geestelijke en artistieke aard dat werd ingezet om het geloof te verbreiden, waren dan ook boeken. In eerste instantie evangeliaria. Boeken reisden met hun bezitter door Europa en legden soms grote afstanden af. De tekst van de boeken kwam op de eerste plaats, maar versierde initialen en afbeeldingen van menselijke of dierlijke figuren verhoogden de waarde van de tekst. In Ierland beleefde vanaf de 6de eeuw het kloosterleven een grote bloei. Kopiïsten gebruikten voor hun teksten een continentaal schrift dat teruggaat op de Romeinse half-unciaal uit de late oudheid.

Book of Kells, gevangenneming Christus

Sacramentarium Gelasianum

De kunstenaars hielden voor hun boekverluchting vast aan de Keltische traditie, waarvan de motieven trouwens ook voortleefden in het decor van stenen kruisen en grafstenen. Zo ontstond een syncretisme tussen de tekst van de boeken en een voornamelijk decoratieve kunst met een grote complexiteit. De Ierse verluchtungskunst streefde er niet naar om de teksten te illustreren als wel zijn intrinsieke waarde in de verf te zetten. De Ierse monniken onderwierpen op grandioze wijze het eindeloze spel van decoratieve lijnen aan strenge wetten. Zo vertelden zij dat de schijnbare irrationaliteit van de schepping een dieper liggende rationaliteit verhult. Toen plotseling de menselijke figuur in hun kunst opdook, onderwierpen zij deze aan dezelfde wetten van lijnvoering en kleur.

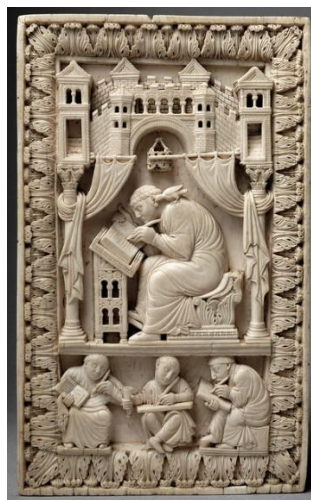
Tijdens het keizerlijk bewind van Karel de Grote kwamen voor het eerst diverse vormen van Europees DNA bij elkaar: keizerschap in Romeinse traditie, artistieke opdrachten en architectuur in Greco-Romeinse traditie, het kloosterwezen als de georganiseerde motor achter deze initiatieven. Karel had het ambitieuze plan op zich genomen om de oude Romeinse schaving in het Frankische rijk te herstellen. Zowel voor de ontwikkeling van een nieuwe rijksstructuur als voor de ontwikkeling van een nieuw vormenpatroon in de beeldende kunst werd een vormenarsenaal uit de Romeinse cultuur verzameld: *Renovatio Romanorum Imperii*. De antieke vormen werden echter niet klakkeloos overgenomen, maar als voorbeeld gebruikt en een nieuwe inhoud gegeven.

Rond 786 werd het toen nog onbeduidende Aken als hoofdstad gekozen. Het moest een politiek en geestelijk centrum van het rijk worden, een *Roma Secunda*. Rond het hof in Aken werden tal van geleerden uit het rijk verzameld, die als "denktank" fungeerden van de grootscheepse hervormingsoperatie. De ambitie van Karel de Grote om het Romeinse imperium te doen herleven werd onderstreept door de opdrachten in architectuur en beeldende kunst, die geheel gericht waren op voorbeelden uit de Grieks-Romeinse oudheid. Daarvoor moesten wél de figuratieve modellen uit de oudheid omgewerkt worden voor de Bijbelse wereld.

Boeken speelden een centrale rol in de verwezenlijking van de droom om opnieuw aan te knopen bij het Romeinse keizerrijk en tegelijkertijd de kerk grondig te reorganiseren. De oprichting van vele scriptoria zorgden voor een grootscheepse verspreiding, naar hofbeambten en hogere geestelijkheid. Verluchtingen van manuscripten waren illustratie en commentaar in beeldvorm. De kennis van theologen werd erin verbeeld, maar ook de kracht van Grieks-Romeinse voorbeelden die in christelijke thema's waren vertaald.

Aken, Kroningsevangelium

Karolingisch ivoor met Gregorius Arcus Einhardi

De kwestie van de 'Karolingische erfenis' is zeer complex. Volgende generaties hebben bepaalde elementen overgenomen, maar ook omgevormd. De eerste erfgenen waren de vorsten van de Ottoonse en Salische dynastie. Onder de Ottonen ontwikkelde zich een kunst die doordrongen was van classicisme, maar wel verdiepte en vernieuwde wat

de Karolingische kunst slechts schetsmatig had uitgewerkt. Een van de belangrijkste bijdragen is het monumentale kruis, zoals het Gero kruis in de Dom van Keulen. De Gero-codex van omstreeks 970 grijpt direct terug op het Karolingische Evangelarium van Lorsch.

Rond het jaar 1000 kwam het Karolingische Utrechts Psalter in de abdij van Canterbury. Het kwam daar in de context van de hervorming van het benedictijner kloosterleven en van de nieuwe relaties tussen Engeland en het continent. Zo blijkt dat niet alleen kunstenaars vaak geen vaste stek hadden, maar dat belangrijke kunstwerken ook niet altijd op dezelfde plaats bleven. Hun verplaatsingen werden vaak doelbewust georganiseerd en hadden grote gevolgen.

De invloed van het Utrechts Psalter voor de Engelse manuscripten is groot geweest. Kunstenaars die aan het Harley Psalter of het Evangelarium van Besancon werkten, kopieerden het manuscript. Het Eadwin Evangelarium is een wel heel eigenzinnige variant van het Utrechts Psalter. Geschreven in drie talen in plaats van één, met meer en kleurrijkere tekeningen. De kunstenaar heeft de tekeningen van het Utrechts Psalter tot in de ziel gekend, waardoor hij een vrijere vertaling kon aandurven. De verluchter van het Ramsey Psalter was naar Canterbury getrokken om het Utrechts Psalter te bestuderen.

Psalter van Utrecht, detail, ca.845

kopie in Eadwine psalter, ca. 1000

In de middeleeuwen lijken mathematische proporties geen rol te spelen bij het weergeven van het menselijk lichaam. De lichamelijke Schoonheid raakt ondergeschikt aan de geestelijke Schoonheid. Bijzonder was de theorie van de homo quadratus, of wel de kosmos is een grote mens, de mens is een kleine kosmos. In deze theorie krijgt het getal symbolische betekenissen die gebaseerd zijn op reeksen numerieke overeenkomsten die tevens esthetische overeenkomsten zijn. Daarbij draait alles om het getal vier: vier kardinale punten, vier windrichtingen, vier seizoenen, vier maanstanden. Volgens Vitruvius zal vier het getal van de mens zijn, omdat de breedte van een mens met gespreide armen even lang is als zijn lengte. Zo kan een denkbeeldig vierkant worden gevormd. Vier zal het getal zijn van de morele volmaaktheid. De vierkante mens zal ook de vijfkantige zijn, omdat het vijftal symbool staat voor mystieke en esthetische volmaaktheid. Vijf is het rond getal dat vermenigvuldigd steeds weer bij zichzelf uitkomt. Vijf zijn de elementaire gebieden, de levend soorten, de matrix van de goddelijke Schepping.

De School van Chartres huldigt de oude opvatting van Plato en Augustinus dat God elk ding heeft gerangschikt naar orde en maat. De kosmos wordt gezien als een voortdurende samenstelling bestaand uit een wederzijdse consensus tussen de dingen en gesteund door een goddelijk beginsel. De kosmos is dan ook het werk van God, de orde van alles, met de natuur als bemiddelaarster, en kracht in de dingen die uit gelijke dingen gelijke dingen doet ontstaan. Schoonheid ontstaat daarbij als de geschapen materie zich door gewicht en getal onderscheidt, vorm en kleur aanneemt. Schoonheid is gerelateerd aan de vorm die de dingen aannemen in het scheidingsproces. De Natuur staat aan de basis van de wereld, niet het getal.

Onder de Saksische keizers van de Ottonen in de 10de eeuw vond in een deel van West-Europa een nieuwe renaissance plaats, de zog. Ottoonse. Door het huwelijk van Otto I (936-973) met Adelaide van Bourgondië werden de koninkrijken van Frankrijk en Duitsland verenigd, kwam het Westen dichterbij Byzantium en werd de christelijke eenheid bevorderd door de kroning van Otto I door de paus tot keizer. De renaissance bleef grotendeels beperkt tot het Ottoonse keizerlijke hof en de daarbij behorende entourage en verwerkte het Karolingische culturele DNA op eigen wijze. Het keizerlijke hof werd het centrum van het religieuze en spirituele leven, uitte zich vooral in kunst en architectuur, en werd geleid door vrouwen uit de keizerlijke familie, zoals de moeder van Otto I, Matilda, of de vrouw van Otto I, Theophanu. Na de kroning van Otto I ontstond een nieuw geloof in een keizerrijk, door middel van hofkunst werd een directe legitimatie van de keizerlijke status gecreëerd die verbonden was met keizers als Constantijn en Justinianus. In deze atmosfeer werden kunstwerken gemaakt waarin tradities uit Byzantium, de Late Romeinse oudheid en de Karolingische periode waren versmolten. Een klein aantal kloosters (Corvey, Hildesheim, Reichenau) kreeg de directe opdracht deze denkbeelden artistiek te realiseren.

Majestas, Codex van Gero, ca. 960

Majestas, Codex Aureus Lorsch, ca. 800

De kannunikes Hroswitha van Gandersheim verpersoonlijkt de veranderingen van deze tijd beter dan wie ook. Zij was een non en schreef gedichten en dramastukken. Zij baseerde zich op klassieke werken van Terentius en schreef als eerste in West-Europa dramastukken in het Latijn.

In politiek opzicht deden theorieën over de eenheid van christelijk geloof en keizerschap klassieke ideeën van keizerlijke grandeur in het Westen herleven. De globus cruciger-reeds Jupiter had de wereld in de vorm van een bol in zijn hand- werd een symbool van Heilige Roomse Keizers, de keizerlijke macht bekroond door Christus. Ótto III wilde de 'roem van het oude Rome' herleven door deze stad als zijn hoofdstad uit te kiezen de hofceremonie meer op Grieks-Romeinse wijze te laten plaatsvinden.

De renaissance van de 12de eeuw in Europa was een periode van grote veranderingen op sociaal, politiek en economisch terrein. In West-Europa vond een wetenschappelijke opleving plaats met sterke filosofische en wetenschappelijke wortels. Sommigen zijn van mening dat dit de basis werd voor de renaissance in Italië in de 15de eeuw en de wetenschappelijke ontwikkelingen in de 17de eeuw. In de 12de eeuw ontstonden intensieve contacten met de Islamitische wereld in Spanje en Sicilië, woedden de Kruistochten en de Spaanse Reconquista volop en bestonden veel contacten met Byzantium. Daardoor kwam de antieke erfenis van wetenschap en literatuur meer ter beschikking in Europa dan ooit tevoren. Griekse werken werden vertaald, maar ook Islamitische filosofen en wetenschappers, in het bijzonder het werk van Aristoteles.

Sinds op het einde van de 11de eeuw Sicilië en Centraal-Spanje onder christelijk bewind waren gekomen trokken veel Europese geleerden naar deze streken omdat via de Arabische wereld veel kennis uit de oudheid bewaard was gebleven. Deze gebieden werden intellectueel aantrekkelijk en voor Latijnse wetenschappers cultureel en politiek toegankelijk door de combinatie van Islamitische kennis, Arabisch sprekende wetenschappers en een nieuw christelijk bewind. Net vóór de golf van vertalingen in de 12de eeuw maakte Constantinus Africanus, een christen uit Carthago die medicijnen studeerde in Egypte en monnik werd in Montecassino, vertalingen van medische werken uit het Arabisch. Omdat Sicilië onder het Normandisch bewind drietalig was- Grieks, Arabisch en Latijn- was het een ideale plaats voor vertalingen. Hier werden onder andere werken van Ptolemaeus en Euclides in het Latijn vertaald. Sinds in 1085 Toledo was veroverd door de katholieke koningen werd de stad beroemd door de vertaalschool van Alfons X. Raymond van Toledo leidde in de bibliotheek van de kathedraal van Toledo een team van vertalers- Mozarabieren, Joodse geleerden, wetenschappers uit de medrese en monniken van Cluny. De meest productieve vertaler was Gerard van Cremona die meer dan 85 vertalingen produceerde. Geleerden uit andere landen van Europa werden aangetrokken, uit Italië, Engeland, Duitsland en de Nederlanden; zij brachten de verworven kennis mee terug naar hun vaderland. Tot de meest populaire vertaalde werken in deze tijd behoorden die van Aristoteles. Zijn werken waren in de vroegchristelijke tijd bepaald niet populair en niet gewenst 'als heidens'. Vanaf nu zouden zij de cultuur van Europa drastisch doen veranderen en de basis vormen voor het middeleeuws scholastisch denken.

Aristoteles was filosoof in de 4de eeuw v. Chr. en mag gezien worden als de eerste homo universalis, omdat hij bekwaam was in de totaliteit van de toenmaals bekende wetenschappen (filosofie, psychologie, politieke en sociale wetenschappen, wiskunde en natuurwetenschappen, taal- en letterkunde, theater...), die hij systematisch en methodisch tot een in zichzelf gesloten systeem uitwerkte. Aristoteles kan zo worden beschouwd als *systeemfilosoof*. Hij voerde bovendien de logica en de methodologie in als manier om wetenschap en filosofie te bedrijven. Hij werd ontdekt sinds de 12de eeuw, en zijn teksten werden op grote schaal vanuit het Arabisch in het Latijn vertaald. De vertalingen van Willem van Moerbeken uit het begin van de 13de eeuw gelden als baanbrekend en basis voor latere studies.

Europa raakte in de 12de eeuw in de ban van wetenschap, de mogelijkheden waren eindeloos. De scholastieke theologie wilde God vinden door middel van wetenschap. Het werd mettertijd een zelfstandige wetenschap die steeds meer betekenis ging toekennen aan 'rationele' denkprocessen. De kloostercultuur bleef bij haar meer mystiek georiënteerde methode. De kritische denkmethode van de scholastiek was reeds impliciet in het werk van Aristoteles geweest. Voor de Europese cultuur betekende het in de 12de eeuw een aardverschuiving, nl. het ontstaan van universiteiten. Als programma was de scholastiek een poging om het gedachtengoed van christelijke denkers en wetenschappers te harmoniseren en de christelijke theologie te verzoenen met klassieke en laatantieke filosofie, met name die van Aristoteles en het neoplatonisme. Tot de belangrijkste scholastici behoren Anselmus van Canterbury, Peter Abelard, Albertus Magnus, Dun Scotus, William van Ockham of Roger Bacon. Reeds in de 11de eeuw was de School van Chartres een belangrijk wetenschapscentrum en van grote invloed op de latere ontwikkelingen. Het hoogtepunt van deze denkvorm was het werk van Thomas van Aquino, wiens kunstzinnige synthese van Grieks rationalisme en christelijke doctrine de katholieke filosofie zouden gaan bepalen.

Het scholastieke systeem wordt in de middeleeuwen gebruikt voor de studie van de Artes Liberales en de overige wetenschappen. De scholastiek leidde tot de oprichting van universiteiten in Europa. De eerste instellingen in het Westen werden gesticht in Italië, Frankrijk, Spanje en Engeland voor studies van rechten, kunsten, medicijnen en theologie. Dit resulteerde in o.a. in religieuze encyclopedieën, de Speculae, waarvan die van Vincent van Beauvais de beroemdste is.

Reeds Aristoteles had een onderscheid gemaakt tussen artinasaat en vrije kunsten, de Artes Liberales. De laatste konden in feite alleen bedreven worden door intellectuelen die de 'handen vrij hadden' en zich geheel konden overgeven aan studie. De scholastici geloofden in empirisch onderzoek, ratio en logica.

De Artes Liberales bestonden uit:

Het Trivium

1. Grammatica (literatuur en tekstanalyse)
2. Retorica (argumenteren)
3. Dialectica (logica)

Het Quadrivium

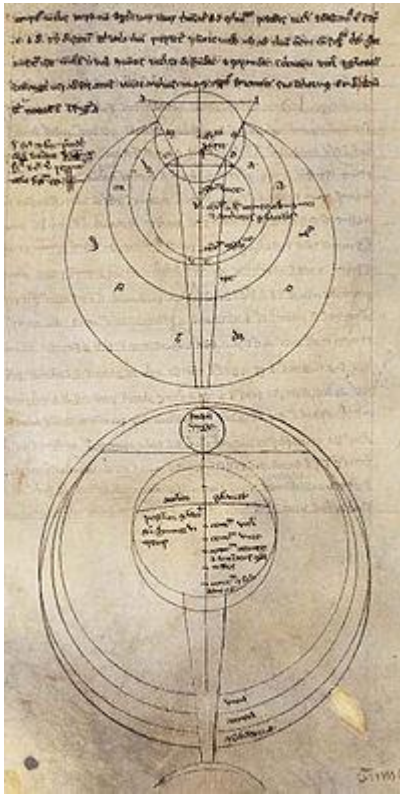
1. Aritmetica (rekenkunde)
2. Astronomie (sterrenkunde)
3. Muziek (harmonieleer)
4. Geometrie (meetkunde)

De vroegste universiteiten werden ontwikkeld onder de scepter van de Latijnse Kerk, door een pauselijke bul, soms wellicht ook uit kathedraalscholen. Later waren het vooral koningen die een universiteit stichtten, zoals Karel I in Praag of Federico in Napels. De eerste universiteiten in Europa met een gildestructuur waren de universiteit van Bologna, 1088, die van Parijs, ca. 1150 en Oxford, 1167. De universiteit van Bologna begon een school van rechten, waar de ius gentium van het Romeinse recht werd onderwezen om de vraag in Europa rechtsverdediging te hebben van kleine staten in Europa tegen keizer en paus. De universiteit van Bologna claimt de oudste Alma Mater Studiorum te zijn, zonder invloed van koningen, keizers en religieuze autoriteiten.

Universiteit van Parijs, vergadering van doctors

Roger Bacon, ca. 1219/20-ca. 1292, gold als één van de meest eminente scholastici. Hij legde veel nadruk op de studie van de natuur door empirisch onderzoek. Lange tijd werd hij beschouwd als een tovenaars, maar sinds de 19de eeuw geldt hij als één van de vroegste Europese verdedigers van de moderne wetenschappelijke methode geïnspireerd door Aristoteles en latere wetenschappers als Al Hazen. Hij ontwierp een universele grammatica, maar werd ook enige tijd in de gevangenis gestopt vanwege zijn denkbeelden.

Roger Bacon, optische studies

De oprichting van de Noord-Europese Hanze in de 12de eeuw kan ook gezien worden als onderdeel van de 12de eeuwse renaissance. De ondernemingszin op wetenschappelijk gebied had hier een parallel in het handwerk. Met Lübeck werden veel steden in het Heilig Roomse Rijk hanzeatische steden, zoals Hamburg, Stettin, of Rostock. Al snel had men een eigen wapen met spreuk: *'universi mercatores Imperii Romani Gotlandiam frequentates'*. Ook veel steden daarbuiten sloten zich aan, zoals Brugge, Londen, Bergen of Gdansk. Handel werd een gemeenschappelijk Europees fenomeen. Gelijktijdig met de expansie van de Duitse handel in het Oostzeegebied begon de Kerk van Rome met de kerstening van de volkeren aan de zuidelijke en oostelijke Oostzee. Vorsten, adel, kerk en kooplied trokken gemeenschappelijk tegen de ongelovigen op en maakten hen tot deel van het Europese DNA. De Hanze vestigde commerciële bases over geheel Noord-Europa en in de late middeleeuwen waren meer dan 100 steden lid van de bond. Sinds de 14de eeuw breidde de handel zich uit naar Spanje en Portugal, naar IJsland en Noord-Italië. De handelswaren die de Hanzeatische kooplied in de buitenlandse kantoren verwierven, kwamen uit een reusachtig achterland en werden door inheemse handelaren naar de kantore gebracht. De in Bergen verhandelde stokvis werd bij de Lofoten gevangen en door Noorse vissers naar Bergen gebracht. De Hanze had bijna een monopolie op deze handel. Het grootste achterland had Novgorod via de rivieren de Wolga, de Neva en de Don. Via de noordelijke route van de Zijderoute bereikten in de 12de en 13de eeuw kostbare goederen uit China en mogelijk India de markt van Novgorod. Vanuit de handelssteden aan de zuidelijke Oostzeekusten werden het Duitse gebied en Centraal Europa ontsloten. De vraag naar het succes van de Hanze gedurende eeuwen kan met verschillende argumenten worden beantwoord. Nieuw was de economie die door instellingen en regels werd georganiseerd en gecontroleerd. Van fundamentele betekenis was de erkenning van de Hanze

In de romaanse beeldhouwkunst blijkt het Romeinse DNA nog sterker aanwezig, zoals in de portaalbeelden van Palermo tot Monreale, van Modena tot Verona en de Provence tot Aquitania en Spanje. In 12de eeuw lijkt voor het eerst in het Normandische Sicilië de oude kunst van de 'sculptor' weer de status van een levende praktijk in de westerse wereld bereikt te hebben sinds de antieke oudheid. In het atelier van Nicolaus van Verdun rond 1180 werd de typische draperiestijl van het Parthenon tot en met de Romeinse keizertijd voor het eerst zelfs getransplanteerd naar een tweedimensionaal medium, email.

Omdat edelsmeden zeldzaam en kostbaar materiaal bewerken, genoot hun beroep een hogere status dan andere kunstambachten. Hun glorie tijd begon in de 12de eeuw, met name in het Maasgebied. De grote reliekschrijnen waren spectaculaire opdrachten. Nicolaas van Verdun is één van de meest opmerkelijke persoonlijkheden van de middeleeuwse kunst. Hij heeft de kunst in het gebied tussen Rijn en Seine een enorme impuls gegeven. Oude Romeinse beeldjes oefenden een belangrijke invloed op de 12de eeuwse ateliers uit. Blijkbaar waren edelsmeden beroepshalve veel onderweg. Nicolaas van Verdun werkte in Keulen, Doornik en Klosterneuburg. Abten, kanunniken en bisschoppen waren ongetwijfeld goed bekend met deze beroepsklasse, want zij verstrekten veel opdrachten. Zo verspreidden edelsmeden uit het Maasgebied, bijvoorbeeld ook Hugo van Oignies, zeer gemakkelijk stijl en inhoud van kunstwerken naar alle windstreken. Daar de belangstelling voor de Romeinse oudheid blijkt uit de volle figurenstijl, beweeglijk en vol emotie, bleek deze een aantrekkelijke voorloper en wegbereider te zijn voor de gotische stijl, zoals in portalen van Franse kathedralen.

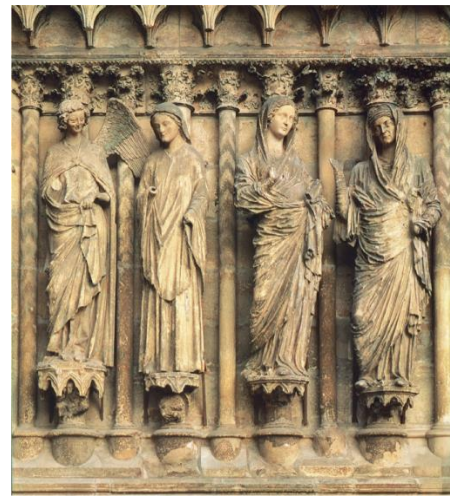
Net als in de Griekse klassieke oudheid en Romeinse keizertijd leidde het hoogtepunt van macht en cultuur tot het streven naar perfectie in de 12de eeuw. Deze werd bereikt in de gotiek. In technisch opzicht werd de kathedraal het bouwkundig en ideologisch ideaal van een veranderde maatschappij met een stadscultuur en 'agon' in presteren en verbeteren. Dat was al bewezen door de ontwikkelingen in filosofie en theologie. De architectuur droeg ook haar steentje bij. Aangezien de kathedraal de microsmos van de schepping representeerde, moest het de perfecte realisering zijn van de kennis van de schepping Gods. De mathematische en geometrische natuur van de bouw is een beeld van het ordelijke universum waarin de onderliggende rationaliteit en logica kan worden doorzien. Beelden, ramen en schilderijen belichamen in de te verbeelden thema's de schepping Gods. De snelheid van perfectionering van de architectuur van de kathedralen met kruisribgewelven, een diaphane structuur en harmonie in proporties is bijna te vergelijken met die van de Griekse klassieke oudheid. De kathedralen van Laon, Senlis, Chartres en Amiens zijn de vertaling van dit proces in de bouwkunst.

Chartres, ca. 1145

Chartres, ca. 1215-20

Reims, ca. 1230

De beeldhouwkunst van de klassieke Franse kathedralen vertoont een serene beleving die dicht bij de Grieks-Romeinse 'humanitas' staat dan welke middeleeuwse kunst ooit heeft bereikt. De houdingen in contrapost van de beelden aan de westgevel van de kathedraal van Reims accentueren eerder de goed geproportioneerde lichamen dan dat zij die verbergen, met natuurlijke bewegingen. En zo ontwikkelde zich vanuit de vroeggotische beelden met een 'oppervlakkig classicisme' een 'intrinsiek classicisme', in karakter zeer verwant aan de klassiek Griekse beelden maar ook de 16de eeuwse renaissance beelden. Daarbij zullen eerder kleine Griekse en Romeinse beelden van zilver of brons richtsnoer zijn geweest dan monumentale beelden uit de oudheid.

In Italië treft men in de 13de eeuw beeldhouwers aan die zich ook sterk op Romeins klassieke voorbeelden moeten hebben gericht. Benedetto Antelami, waarschijnlijk uit Lombardije afkomstig, heeft wellicht een leertijd doorgebracht in Arles, centrum van klassieke oudheid. Nicola Pisano was uit Apulië afkomstig en werkte aanvankelijk in het atelier van Frederik II, waar hij wellicht voor het eerst in aanraking kwam met tal van voorbeelden uit de Romeinse cultuur.

Frederik II (1194-1250) is één van de meest opvallende figuren in de middeleeuwen. Deze opmerkelijke vorst uit de dynastie van de Hohenstaufen bereikte het hoogtepunt van het Heilig Roomse Keizerrijk. Zijn politieke en culturele ambities waren ongekend, hij regeerde Europa van Sicilië tot Duitsland. Hij beschouwde zichzelf als een directe opvolger van de Romeinse keizers, sinds 1212 voerde hij de titel 'koning van de Romeinen'. Zijn andere titel was 'koning van Jeruzalem'. Frederik sprak zes talen en was een bevorderaar van wetenschap en kunsten. In Palermo had hij een school van dichters die veel invloed zouden uitoefenen op de moderne Italiaanse taal. De dichtkunst en taal van de Siciliaanse school van Frederik werd geperfectioneerd door de grote Florentijnen van Guido Guinicelli tot Dante en Petrarca.

zog. Augustale van Frederik II

Hij bevorderde een klassieke vormgeving in bouwkunst en beeldende kunst, maar ook wetgeving, stadsplanning, e.d. waren op klassieke voorbeelden geïnspireerd. Hij was de promotor van een klassiek Romeinse stijl als een keizerlijke politiek, niet zozeer uit esthetische overwegingen. De architectuur van zijn kasteel in Castel del Monte zou uit het handboek van Vitruvius gehaald kunnen zijn, gelet op de unieke octagonale vormgeving en de uitgebalanceerde vormen en verhoudingen in de Gulden Snede.

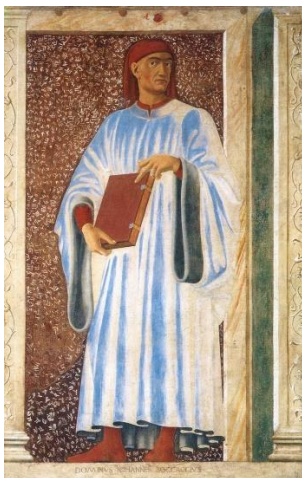
Erwin Panofsky heeft zich uitvoerig beziggehouden met de problematiek van het klassieke DNA in Europa door de eeuwen heen. Zijn constatering dat de middeleeuwen het DNA van de oudheid nooit begraven heeft, maar incompleet verwerkt en in overgang heeft gebruikt, en dat de Italiaanse renaissance het DNA van de oudheid het wilde laten verrijzen en het permanent maakte, is te onderschrijven. Zielen die opgewekt zijn hebben iets onaanraakbaars, maar hebben het voordeel van onsterfelijkheid en alom aanwezigheid. Daarom zet de Italiaanse renaissance een standaard die enkel te veranderen is bij een wijziging van onze beschaving als zodanig.

Renaissance en humanisme

De 13de en 14de eeuw waren in Europa veelbewogen en ingewikkeld. Het keizerrijk van weleer verloor aan betekenis, koninkrijken zoals die van Frankrijk, Bohemen of Spanje wonnen aan betekenis. Economische ontwikkelingen bevorderden rivaliteit en leidden uiteindelijk tot oorlogen zoals de Honderdjarige tussen Engeland en Frankrijk. De Islam met de Ottomanen drong steeds verder op richting West-Europa. Het pausdom werd getart door Frankrijk dat onder druk van koning Philips de Schone (1285-1314) een paus in Avignon installeerde. Venetië, Florence, Siena, Genua, Perugia en Lucca waren in 1300 nog een republiek; in het merendeel van de stadstaten was inmiddels een bewind van een alleenheerschappij, de signoria.

In Noord- en Midden-Italië bestonden er rond 1300 ongeveer 23 steden met meer dan 20.000 inwoners en het was daarmee één van de sterkst verstedelijkte gebieden in Europa. De stadsstaten in dit deel van Italië waren lange tijd de rijkste van Europa, vanwege duurzame relaties met de Levant, handelscontacten met de Arabische wereld en de rol van Noord-Italië in de handelsmarkten van Champagne. Florence was één van de rijkste steden van Noord-Italië, met name bevorderd door de vervaardiging van wollen stoffen. De stad werd ook het centrum van de financiële sector. Handelaren kregen langzaam maar volledige controle over de besturen van de Italische stadstaten.

In deze wereld vormden humanisten een nieuwe groep van seculiere geleerden. Door de groei van de geletterdheid in steden als Florence kregen nu ook kinderen van kooplieden of andere beroepsgroepen de kans om te studeren. De beweging die achteraf 'humanisme' is gaan heten, ontstond in de 13de eeuw bij geleerden als Lovato dei Lovati of Geri d' Arezzo die meer aandacht voor klassieke auteurs bepleitten in het onderwijs. De vroege humanisten waren vol lof over de klassieke teksten van onder anderen Cicero, Vergilius en Seneca. Bij de studie van deze teksten hadden de humanisten veel oog voor vorm en stijl, en legden de basis voor een kritische filologie. Cicero werd vooral bewonderd door zijn welsprekendheid, zijn actieve politieke betrokkenheid en oog voor de publieke zaak. Francesco Petrarca (1304-1374) kan beschouwd worden als de voorman van de humanisten. Het was vanzelfsprekend voor hem dat welsprekendheid en virtù met elkaar samenhangen, het uitgangspunt van de humanistische beweging. Hij werd een voortrekker in het verzamelen en redigeren van klassieke teksten. Hij schreef, evenals Boccaccio en Dante, een deel van zijn werk in de volkstaal. Het door hen gebruikte dialect van het Toscaans genoot een zeker prestige. Allen wilden de methoden en stijlen van de antieke auteurs in hun eigen werk integreren, om zo de voorbeelden te evenaren en zelfs te overtreffen (translatio, imitatio en aemulatio).

Petrarca

Boccaccio

Dante

Boccaccio maakte de Decamerone als zijn magnum opus, een verzameling van honderd verhalen, in een tijdspanne van tien dagen verteld door tien jongelingen die naar de buitenrand van Florence waren gevlucht voor de pest: verhalen van mensen over mensen. Dante Alighieri

(1265-1321) beschreef in zijn Divina Commedia de visionaire tocht door het hiernamaals, met Vergilius als gids aan zijn zijde. Met dit laatstgenoemde werk bereikte Dante het hoogtepunt van de middeleeuwse literatuur. Zij waren mede verantwoordelijk voor het ontstaan van een nieuwe wereldbeschouwing, waarbij naar het model van de klassieke oudheid meer aandacht werd besteed aan het wereldlijke en meer nadruk kwam te liggen op 'humanitas'.

De grote invloed van deze nieuwe wereldbeschouwing is in eerste het beste verwoord in het werk van de Toscaanse schilders Cimabue en Giotto (1266-1337) en Duccio di Buoninsegna (ca.1255-ca.1318). Deze schilders zetten grote stappen naar een openlijk realisme, al vervaardigden zij voornamelijk religieuze opdrachten. Giotto baseerde zijn werk vooral op basis van observaties. Hij trachtte aan figuren een fysiek karakter te geven en te streven naar natuurlijk perspectief, en ontwikkelde een sterk gevoel voor emotie.

Giotto, bewening, Scrovegni-kapel, Padua

Dankzij Giotto werd eigenlijk de schilderkunst als zelfstandig medium geboren, een schilderkunst die meer is dan louter een decoratieve toevoeging en eigen uitdrukkingsmiddelen kent voor het weergeven van emotie, dramatiek, ruimte en realiteit. Een schildering werd gezien als een tastbare uitdrukking van het geestelijke innerlijk met een geheel eigen schoonheid. Daarmee kwam een ommekeer tot stand in de verhouding tot de kunst. Men dacht nu niet langer alleen in termen van kostbaarheid, functionaliteit, en ambachtelijk vakmanschap, maar voegde daar overtuigingskracht en visie aan toe. Bij Toscaanse schilders uit het latere Trecento, zoals Simone Martini of Pietro Lorenzetti blijkt de wens om dit alles overtreffen meer dan duidelijk aanwezig ('agon').

De 14de eeuw was voor Europa een periode van economische recessie. Door het ontstaan van de 'kleine ijstijd' verminderde de landbouwproductie en leidde het tot herhaaldelijke hongersnoden. De Honderdjarige Oorlog verstoorde in geheel Noordwest-Europa de handel, de pest eiste een onbeschrijflijke tol. Door de pest nam de bevolking van bijvoorbeeld Florence in 45 jaar af tot 50%. Verondersteld wordt dat door de rampen van de 14de eeuw ook een tekort aan arbeidskrachten was ontstaan, waardoor het overblijvende deel van de bevolking van Europa rijker werd en meer te besteden had aan luxe goederen. Daarnaast zou in Florence

de ineenstorting van de Bardi- en Peruzzibanken de weg openen voor de Medici. De Banco Medici werd opgericht in 1397 en had in het midden van de 15de eeuw vestigingen in Milaan, Pisa, Venetië, Rome, maar ook in Genève, Londen en Avignon.

Rond 1400 woedde er een oorlog tussen Florence en Milaan. Hertog Gian Galeazzo Visconti regeerde in Verona, Vicenza en Padua, maar breidde ook zijn macht naar het zuiden uit. Hij veroverde Pisa, Perugia, Siena en Bologna. Florence voelde zich bedreigd en kon de druk weerstaan tot de hertog in 1402 aan de pest bezweek. De kanselier van Florence, Leonardo Bruni, verdedigde de politieke onafhankelijkheid van Florence met de pen. Hij vergeleek Florence met het Athene van Perikles en met het oude Rome van vóór de keizers. Met Cosimo de Oude werd deze Pater Patriae van de bankiersfamilie van de Medici in 1434 onofficieel staatshoofd van de republiek Florence. Hij had zijn macht te danken aan zijn bankierschap, hij zou de eerste grote mecenas worden van onderwijs, kunsten en architectuur. Hij trok een enthousiast verzamelaar en kopiist van Oudgriekse teksten aan, Niccolò Niccoli. Onder zijn invloed werd Florence een centrum van humanisme. Hij werd de belangrijkste sponsor van initiatieven om de Griekse en Romeinse beschaving door middel van de literatuur te vernieuwen. Hij ondernam zelfs enkele reizen om boeken en manuscripten te bemachtigen en financierde soortgelijke reizen onder leiding van Poggio Braccioloni. Hij trok 45 vertalers aan en kocht de schulden van Niccolò Niccolò na diens dood af in ruil voor zo'n 8000 manuscripten.

Tijdens de renaissance in Italië kreeg de intellectuele elite meer oog voor de mens en de mogelijkheden van zijn intellect. Het werk van de letterkundigen en filologen kreeg later de naam 'humanisme'. De *umanista* legden in opvoeding en onderwijs de nadruk op de studie van de klassieke teksten. De term is afgeleid van *studia humanitatis*, een 15de eeuws leerprogramma dat samengesteld was uit grammatica, poëzie, retorica, geschiedenis en ethiek, en dat gericht was op de verheffing van de intellectuele en zedelijke kwaliteiten van het individu. Dit ideaal werd ook de menselijke *virtù* genoemd. Om dit te bereiken was een hervorming van de cultuur nodig. Vandaar dat het renaissancehumanisme als motor van de renaissance kan worden beschouwd: de onwetende en passieve middeleeuwer moest plaatsmaken voor de actieve renaissance-mens, die ernaar streefde het volledige potentieel van het individu te benutten.

De migratiegolven van Byzantijnse-Griekse geleerden naar het westen in de perioden na de plundering van Constantinopel in 1204 en het einde van het Byzantijnse rijk in 1453 droeg in belangrijke mate bij aan heropleving van de Griekse en Romeinse literatuur en wetenschap. Beroemde filosofen en wetenschappers uit de Byzantijnse wereld waren in de 15de eeuw actief in Florence: Gemistus Pletho, Georgios van Trebizonde, Theodorus Gaza en Johannes Argyropoulos. De neoplatonist Pletho introduceerde de leer van Plato in Florence tijdens het oecumenisch concilie in 1438-9, waarbij hij de overheersende invloed van Aristoteles in het westers filosofisch denken doorbrak. Enkele van de belangrijkste vertegenwoordigers van de Katholieke Kerk waren humanist, zoals kardinaal Bessarion of paus Pius II (Aeneas Silvius Piccolomini). De kennis en manuscripten van uit Byzantium betroffen alle onderwerpen van de *studia humanitatis*. De kennis van de geschiedenis wijzigde door de verspreiding van de Griekse traktaten over geschiedenis. De filosofie van zowel Aristoteles als Plato had invloed op de renaissance, en veroorzaakte discussies over de plaats van de mens in het universum, de onsterfelijkheid van de ziel, en de vaardigheid van de mens om zichzelf te verbeteren door deugd. Marsilio Ficino werd door Cosimo de Oude ondersteund om het neo-Platonisme weer te laten opleven. Hij kreeg ook de opdracht om het gehele werk van Plato te vertalen. Cosimo stichtte in 1445 de platonische Academie in Florence, zijn zoon Lorenzo kreeg een opleiding in de *studia humanitatis*. De resonantie van deze veranderingen zouden eeuwenlang doorklinken in de opvoeding en waardebevestigingen van Europa en de westerse maatschappij tot de dag van vandaag. In Italië won het humanistisch onderwijs snel aan populariteit en rond het midden van de 15de eeuw hadden veel mensen uit de bovenklasse dit onderwijs genoten.

Het humanisme verspreidde zich snel naar andere landen in Europa bevorderd door de vroege boekdrukkunst.

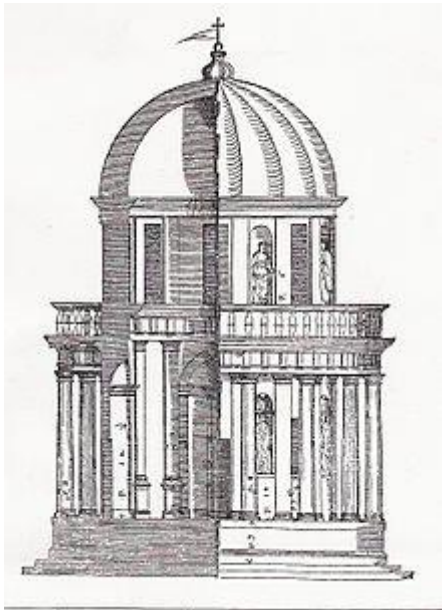
De idealen van de renaissance verspreidden zich snel vanuit Florence naar zijn Toscaanse buurstaten, zoals Siena en Lucca. Toen Francesco Sforza in 1447 aan de macht kwam in Milaan, transformeerde hij in hoog tempo deze middeleeuwse stad tot een belangrijk centrum van kunsten en wetenschap. Ook kleinere steden kwamen door mecenaat onder invloed van de renaissance: Ferrara, Mantua en Urbino. De meeste renaissance pausen gedroegen zich als wereldlijke vorsten. En de renaissance vorsten, hertogen en mecenasen gebruikten alle vormen van beeldende kunst en architectuur als een middel van propaganda. De Romeinse keizers van weleer zullen zo nu en dan jaloers hebben toegekeken vanuit hun 'goddelijke wereld'.

La città ideale, Urbino, ca. 1470

In de middeleeuwen gold kunst als een ambacht, *ars mechanica*, waarbij de kunstenaar werd gezien als handwerksman en niet als intellectueel. In de renaissance gingen de *artes liberales* echter deel uitmaken op een intellectuele visie op de beeldende kunsten. Kunst werd nu een intellectueel procedé dat geassocieerd werd met de theorie van het schone. Die relatie tussen intellect en kunst vonden de humanisten ook terug in de werken van Plato en Aristoteles. Uiteindelijk zou Aristoteles een grotere invloed hebben, het verwezenlijken van schoonheid vond vooral plaats aan de hand van een aantal vaste regels en niet zozeer als een platonisch ideaal dat eigenlijk niet te verwezenlijken was. Het neoplatonisme werd populair met Ficino en Pico della Mirandola, en betrof een combinatie van vroegchristelijke filosofische ideeën met die van Plato. De herontdekking van de klassieke filosofie en wetenschap tijdens de renaissance stond immers op gespannen voet met het traditionele christelijke geloof. Voor veel humanisten golden de klassieke filosofische teksten in harmonie met het christendom. In de hoogtijdagen van de renaissance werd de kunstenaar gezien als een 'uomo di ingegno' (genie), waardoor het onderscheid tussen kunstenaar en intellectueel werd verkleind. Het realisme stond meer dan ooit in de belangstelling wat leidde tot de toepassing van de 'perspectief' met als pioniers Brunelleschi en Masaccio. Brunelleschi kon overigens gebruik maken van een vertaald werk over de optica door Al Hazen uit de 10de eeuw. Het was Leon Battista Alberti die de renaissance kunsttheorie een theoretische basis gaf met 'De pictura' in 1435, 'De statua' in 1464 en 'De re aedificatoria' in 1452. Deze traktaten zetten de toon voor een meer empirische benadering van de beeldende kunst met nadruk op juiste proporties en toepassing van regels. Renaissance pausen gedroegen zich als humanistische wereldvorsten die het oude Rome wilden veranderen in een subliemere stad. Herovering en latere uitbreiding van de Kerkelijke Staat leek hun het belangrijkste doel. De pauselijke curie was hoofdzakelijk ingericht om zoveel mogelijk inkomsten te genereren. Na de hoogtijdagen op het einde van de 15de eeuw van vorstenhuizen in Noord-Italië en de Medici in Florence werd het pauselijke Rome in de hoogrenaissance de ideale plaats om de uitgangspunten van de renaissance uiteindelijk te verzilveren. Rome werd de stad van de 'uomo di ingegno', met Michelangelo, Bramante of Rafael. Rome werd de stad van de Nieuwe Wereldwonderen en moest als hoofdstad van de Romeinse keizers nu hoofdstad van het wereldkatholicisme worden met de paus als vorst.

Uit alle details van het voorgaande blijkt hoezeer in de renaissance de mens weer in het middelpunt stond, de maat van alle dingen werd (naar Vitruvius). De perfectionering van dit uitgangspunt is goed waar te nemen in de bouwkunst van de renaissance. Waar bij de ontwerpen van Brunelleschi weer antieke vormen bewust worden toegepast, en gepoogd wordt alle onderdelen met elkaar in harmonie te brengen door te werken met module-eenheden en te streven naar goede proporties, streefde Leon Battista Alberti een halve eeuw later ernaar de fysieke karakteristieken en proporties van de mens te vertalen in de inwendige en uitwendige architectuur van kerken in Rimini en Mantua. Bramante streefde naar een nog perfecter resultaat, waarbij het gebouw een volmaakte organische structuur moest zijn, het exterieur een uitdrukking van het interieur. Het resultaat was een architectuur naar het gespierde karakter van de mens, de Tempietto of de St. Pieter. De grandioze Romeinse stadsplanning en theatrale inscenering van gebouwen en ruimte werd pas weer bereikt door Michelangelo bij zijn architectonisch hoogstandje van de herinrichting van het Kapitol in de jaren '40 van de 16de eeuw.

Bramante, Tempietto, Rome, 1502

Grotteschi, Loggetta kardinaal Bibiena, Vaticaan

In de beeldhouwkunst leidde de bestudering van klassieke voorbeelden door Ghiberti en Donatello tot een bewuste terugkeer naar klassieke vormen en houdingen, zoals het contrapost, de David van Donatello was het eerste vrijstaande bronzen beeld van een naakt sinds de Romeinse oudheid. Zijn zucht naar perfectie was invloedrijk op al zijn navolgers, niet in de laatste plaats Michelangelo. Zijn 'David' uit 1500 is ook een naakt, maar nog naturalistischer en met meer emotie. Het engagement van Michelangelo met de klassieke oudheid bleek met name toen hij zich als eerste opwierp om de in Rome gevonden Laocoöngroep te restaureren. De hang bij de Grieken en Romeinen naar realisme en illusie kreeg een nieuwe en fundamentele stap in de schilderkunst van de renaissance. Nieuwe technieken van perspectief werden toegepast door Masaccio, Paolo Uccello of Piero della Francesca. Piero della Francesca schreef verhandelingen over wetenschappelijk perspectief. Rond 1500 begonnen schilders nieuwe technieken te gebruiken ter manipulatie van licht en donker, zoals tonaliteiten of sfumato en chiaroscuro. De herontdekking van de Domus Aurea op het einde van de 15de eeuw leidde tot de hausse in de schilderkunst van het gebruik van 'grottesche'-motieven, ontleend aan de Romeinse schilderijen in het paleis. Waar de Grieken in hun klassieke periode de ultieme 'verbeelding' wisten te bereiken in hun artistieke ontwikkeling, zo lukte dat kunstenaars als Raphaël of Michelangelo in de hoogrenaissance, bijv. In de Sixtijnse Kapel, de Stanze van paus Julius II in het Vaticaan of de beelden voor het grafmonument van paus Julius II.

Het is een mythe dat de kunstenaars van de renaissance in alle vrijheid hun eigen ideeën en creativiteit konden ontplooiën. Het waren in hoge mate de opdrachtgevers van wie het initiatief uitging bij de totstandkoming van alle architectuur, het beeldhouwwerk en de schilderkunst. Het is ook onjuist om met hedendaagse opvattingen over kunst terug te kijken op de relatie kunstenaar-patroon in deze periode. In de 15de eeuw was het immers de opdrachtgever die beschouwd werd als de werkelijke schepper van het werk. Het was ook de opdrachtgever die controle uitoefende op het uiteindelijk resultaat van de opdracht. Ten tijde van de renaissance onderhielden degenen die 'kunst' vervaardigden veelal opvallend nauwe banden met het milieu van de machthebbers. Kunst werd grootschalig ingezet om de macht te legitimeren. Echter niet alle kunst werd in opdracht vervaardigd, er ontwikkelde zich voorzichtig een markt.

Palladio, I Quattro Libri dell' Architettura

Palladio, villa Foscari, Malcontenta

De humanist Gian Giorgio Trissino gaf zijn leerling Andrea di Pietro della Gondola de naam Palladio (1508-1580), een verwijzing naar Pallas Athena. Palladio werd door zijn leermeester in het werk van Vitruvius geïntroduceerd. Uit diens werk haalde hij de centrale begrippen 'nut' en 'plezier', maar nam wel een kritische houding aan ten aanzien van Vitruvius. Palladio interpreteerde Vitruvius op een zeer praktische wijze en haalde uit zijn 'De Architectura' regels die hij gebruikte om gevarieerde gebouwen te ontwerpen. In zijn gidsboek over oude gebouwen in Rome gebruikte hij tekeningen die gebaseerd waren op eigen exacte metingen. Voor Palladio gold het woonhuis als prototype van alle gebouwen, gerealiseerd in zijn villa's in de Veneto, strict symmetrisch ontworpen en voorzien van een klassiek tempelfronton. Hij plaatste zijn eigen architectuur op gelijke hoogte met de klassiek Romeinse, en beschouwde het een voortzetting of vervolg ervan. Zijn definitie van schoonheid haalde hij uit het werk van Alberti, een uitgekiend proportiesysteem. Voor de hoogte van kamers ontwikkelde hij drie proportiesystemen die hun oorsprong hadden bij Pythagoras.

In 1563 werd door Cosimo I de 'Medici de Accademia delle Arti del Disegno opgericht onder invloed van Vasari. Aan deze academie waren de meest eminente kunstenaars verbonden en hier werd de gehele artistieke productie van het groothertogdom van de Medici en het onderwijs gecontroleerd. Er werd gedoceerd in anatomie en geometrie. Enkele jaren later werd de Accademia di San Luca in Rome gesticht, met vooral aandacht voor onderwijs in kunsttheorie. Zo was het in de renaissance verwerkte erfgoed uit de oudheid gewaarborgd. Michelangelo was de eerste 'maestro delle arti' in de Florentijnse academie, later bijv. Benvenuto Cellini, Tiziano, Tintoretto en sinds de hervorming van de Accademia in 1784 in de jongste tijd o.a. Robert Venturi (accademico d'honore), Renzo Piano (accademico d'honore) of Anselm Kiefer. De in 1648 in Parijs opgerichte Académie royale de peinture et de sculpture zou de dominante behoeder van het klassiek artistiek erfgoed worden en richting gevend voor het latere academisch kunstonderwijs in Europa.

De wereld van het absolutisme en de kritische geest

In de 16de eeuw was Europa flink dooreen geschud. Reformatie, politieke strijd, beeldenstormen en Contra-Reformatie hadden de wereld een ander gezicht gegeven. Aan de ene kant was een kritische, meer zelfbewuste mens opgestaan, aan de andere kant probeerden Kerk en staten hun machtspositie te behouden of terug te winnen. De Westerse cultuur verspreidde zich naar andere delen van de wereld door 'ontdekkers' en missioneringen. De geloofsstrijd eindigde in de catastrofe van de 30-Jarige Oorlog in de 17de eeuw.

Het DNA van de Italiaanse renaissance en het humanisme waren inmiddels over Europa verspreid door middel van verluchte handschriften van klassieke teksten, gravures van mythologische onderwerpen en gedrukte boeken. Dit schijnt voornamelijk te hebben plaatsgevonden via een netwerk van persoonlijke contacten tussen humanisten.

De perfecte verbeelding van de verschillende stromingen binnen de christelijke humanistische beschaving bereikte Rafaël met zijn schilderijen in de Stanza della Signatura, *de School van Athene* tegenover *de Disputa*. In de School der Atheners ontmoeten wij klassieke filosofen, met Plato en Aristoteles in het middelpunt, in de Disputa theologen, pausen en kerkgeleerden. Met het optreden van Leonardo da Vinci was een kunstenaar een 'universele mens' geworden, hij was een man van de wetenschap en een experimenteel denker. Hij toonde weinig belangstelling voor het neoplatonisme en klassieke eruditie. Hij had een grenzeloze nieuwsgierigheid naar kennis, op zoek naar een mogelijkheid die werkelijkheid kon worden. Hij maakte de eerste nauwkeurige anatomische tekeningen, gebaseerd op empirisch onderzoek. Het organisch groeibeginsel bepaalde in zijn schilderkunst de compositie, een totale integratie van onderdelen zonder zichtbare begin- en eindpunten.

Leonardo da Vinci, Salvator Mundi

Leonardo's kritische observatie zou de toon zetten voor de wetenschap sinds de tweede helft van de 16de eeuw. In heel Europa, en met name in het noorden, rees verzet tegen elke vorm van gevestigd gezag, in het bijzonder op wetenschappelijk gebied. In tegenstelling tot het bestuderen van religieus-filosofische teksten ging men natuurfenomenen bestuderen. De renaissance had uiteindelijk echte kritische wetenschappers en denkers voortgebracht. De Reformatie kan van invloed geweest zijn: voor reformatoren gold dat wetenschap een manier was om het bestaan van God te bewijzen. Pseudowetenschappen als astrologie en alchemie maakten gebruik van wiskunde om natuurfenomenen te bestuderen. Wiskunde ging het fundament worden voor een kritische wetenschappelijke methode. Tegenwoordig wordt 1543 als begin gesteld van het begin van de wetenschappelijke revolutie met de publicatie door Nicolaus Copernicus van zijn *De revolutionibus orbium coelestium*. In hetzelfde jaar publiceerde Andreas Vesalius het eerste complete boek over de menselijke anatomie. In 1629 leverde Galileo Galilei met een verbeterde sterrenkijker het bewijs dat de planeten om de zon

draaien. De westerse filosofie raakte bevrijd van tweeduizend jaar navolging van Plato en Aristoteles. De basis voor de moderne wetenschap werd in de 17de gelegd, vooral vanuit het groeiend besef dat eigen observaties en experimenten de sleutel vormen tot kennis (ter notitie: kennis uit experimenten was ontwikkeld uit de middeleeuwse filosofie!). René Descartes (1561-1626) zette in zijn *Discours de la méthode* een nieuwe kennistheorie uiteen, een extreme vorm van scepticisme die via een stelselmatig proces van twijfel leidde tot de beroemde uitspraak: 'Ik denk, dus ik ben'. De wetenschappelijke revolutie zou worden beëindigd door Isaac Newton met zijn 'grote synthese' in zijn *Principia* in 1687.

Waar Kerk en staten probeerden hun macht terug te winnen of absolutistisch te etaleren werden architectuur en beeldende kunst ingezet om dit doel te propaganderen. Drama, grandeur, beweging, exuberantie waren het gevolg, niet alleen in de beeldende kunsten en architectuur, maar ook in de muziek, literatuur, dans en theater. Daardoor werden de vormen heftiger, composities dramatischer, bouwkunst overrompelender. Waar het de Kerk betrof en de bijbehorende aristocratie was drama en theater in vorm en inhoud favoriet. Waar het de zonnekoning Lodewijk XIV betrof was de grandeur in strakke, preciese en correcte vormgeving de wet, zoals in het paleis van Versailles. Dit paleis werd het ideaal van elk vorstenhof zoals Hampton Court, gebouwd door Sir Christopher Wren. Het hof van Lodewijk XIV werd beschouwd als het centrum van deze vorm van classicisme met een symbolische referentie naar de Olympische goden als een verwijzing naar het absolutisme, en de daarbij horende liefde voor orde en voorspelbaarheid.

De organisatie van de kunsten in dienst van de monarchie van Lodewijk XIV was een van de belangrijkste krachttoeren van Jean-Baptiste Colbert (1619-1683). Hij bracht de beste tapijtwevers, meubelmakers en andere ambachtsleiden bijeen in één werkplaats, de Gobelins. De leiding was in handen van Charles Lebrun die onder invloed stond van de 'academische' schilder Poussin. Colbert reorganiseerde ook de Parijse schildersacademie en maakte deze vrijwel tot onderdeel van het ambtenarenapparaat. Zo ontwikkelde hij een onderwijsinstituut dat de degelijkste kunstopleiding aller tijden leverde. Veelbelovende studenten werden naar Rome gestuurd om daar de meesterwerken van de antieke sculptuur en de renaissance-schilderkunst te bestuderen en te kopiëren.

Er was een revival van klassieke kunstvormen inclusief die van het oude Griekse drama en muziek. De opera ontstond op het einde van de 16de eeuw in Florence toen een groep intellectuelen het klassieke drama uit de oudheid nieuw leven wilde inblazen. Hun grote voorbeeld was Aristoteles die in de 4de eeuw v. Chr. over toneel en muziek had geschreven alsof deze twee zaken hetzelfde waren. Volgens Aristoteles was drama de imitatie van het leven, dat verlevendigd werd met muziek. Zo veronderstelden de Florentijnen dat het klassieke drama volledig gezongen moest zijn geweest. De eerste opera was *Eurydice* uit 1600 door Jacopo Peri. De beroemde toneelschrijvers in deze periode waren Racine, Molière of William Shakespeare. William Shakespeare hield van ingewikkelde plots vol persoonsverwisselingen, tragiek en romantiek. De hoogbloei van de polyfonie kwam omstreeks 1600 ten einde toen overgeschakeld werd op monodie, melodie met een ondersteunende accoordbegeleiding ter vervanging van het complexe weefsel van diverse zelfstandige, door elkaar vervlochten partijen.

In Italië met Rome als nieuw centrum domineerde lange tijd drama, visionair toneel en beweging in de beeldtaal van kunst en architectuur. Een mooi voorbeeld zijn de plafondschilderingen van Annibale Carracci in Palazzo Farnese in Rome, waar het compositieschema op dat van Michelangelo is gebaseerd in de Sixtijnse Kapel, de figuren in de taferelen op voorbeelden uit de klassieke architectuur en Raphaël, maar het totaalbeeld veel wervelender en met meer realiteitsniveau's is geschilderd. Zelfs Caravaggio met zijn

spectaculaire chiaroscuro gebruikte vaak oude modellen en voorbeelden, maar net als Caracci trouw aan de natuur. Ook Rubens maakte zich het klassieke gen van oudheid en renaissance eigen door vele honderden tekeningen en studies, maar muteerde het op een schilderachtige wijze. Het bezoek van Gian Lorenzo Bernini aan Lodewijk XIV om de hoofdgevel voor het Louvre te ontwerpen liep op niets uit vanwege de tegenstelling tussen de precisie en strakheid van vormenideeën van Lodewijk, die niet spoorden met de theatrale aapak van Bernini. Borromini ging daarin nog verder en vond als wiskundige vaak nog gedurfdere oplossingen en opwindende ruimtelijke effecten.

G. L. Bernini, Extase S. Teresa

Louis le Veau en Jules Hardouin-Mansart, Versailles

Het starre, academische classicisme werd vertegenwoordigd door Nicolas Poussin, een schilder die de meeste jaren van zijn leven in Rome woonde. Zijn werk geldt als verstilde perfectie in de vormenwereld van Michelangelo en Rafaël. Na zijn dood brak een debat uit in de Franse Koninklijke Academie van Schilderkunst en Sculptuur of de tekening of kleur belangrijker was in de schilderkunst. De Poussinisten vonden de tekening belangrijker dan kleur, de Rubenisten prefereerden kleur. De Poussinisten geloofden in het platonische idee van het bestaan in de geest van ideale voorwerpen die in concrete vormen konden worden gereconstrueerd door rationele selectie van natuurlijke elementen. Daarom was voor hen kleur een puur decoratieve toevoeging. Raphaël en de gebroeders Carracci waren hun voorbeeld. Hun maatstaf waren de vormen uit de klassieke oudheid. Voor de Rubenisten gold kleur als superieur en hun voorbeeld was Rubens die in hun ogen de juiste weergave van de natuur had bereikt in plaats van de imitatie van de oudheid. Volgens de Rubenisten moet de schilderkunst het oog bedriegen door een imitatie van de natuur te scheppen. Kleur behaagt iedereen, schilderkunst kon dus voor iederéén toegankelijk zijn. Charles le Brun probeerde de eindeloze discussie te stoppen door te beweren dat kleur de ogen moet behagen en tekening de geest.

Het feit dat René Descartes 20 jaar in Nederland woonde en werkte, zegt heel veel over het tolerante klimaat in de Republiek. Die was in de loop van de Gouden Eeuw beter geworden en lijkt nog de doorwerking te zijn van het humanisme waarvan Erasmus toch een van de grondleggers was. Overigens was de relatie met de katholieken aanvankelijk helemaal niet zo goed, gezien de zwarte periode van de oorlogsgodsdiensten. In ieder geval was de Republiek het enige land waar vrijheid van denken bestond, waar Descartes en de Portugees-joodse

ketter Spinoza hun revolutionaire geschriften konden schrijven en publiceren. In de loop van de 17de eeuw nam de tolerantie jegens andere religies toe.

Nergens was de bevolking gemiddeld zo rijk als in de Republiek der Zeven Provincieën. Het begin van de onafhankelijkheid na de lange oorlog met Spanje luidde een lange periode van welvaart in. Zo ontstond er naast een relatief moderne landbouw door de florerende handel een rijke koopmansklasse. De financiële markt vergemakkelijkte investeringen in winstgevendende bedrijven en staatsorganisaties als de VOC, kapitaal en macht was hier niet meer in handen van de traditionele adel. Er kwam daardoor meer aandacht voor beeldende kunst, literatuur, wetenschappen en armenzorg. In de relatief open, diverse en tolerante samenleving was het gemakkelijker om ideeën en uitvindingen te ontwikkelen, waardoor er een technologische voorsprong ontstond. Het onderwijs was behoorlijk geregeld: naast de reguliere school bestond de (van oorsprong katholieke) Latijnse school, waar naast Latijn en Grieks de Artes Liberales van weleer werden gedoceerd. Deze laatste vakken werden ook op bijna alle universiteiten gedoceerd zoals op de Universiteit van Leiden. De Lage Landen werden in de 17de eeuw allengs de uitgeverij van Europa; veel boeken over religie, filosofie en wetenschap die in andere landen controversieel waren, werden in Nederland gedrukt en heimelijk naar het buitenland uitgevoerd.

In de Nederlanden van de 17de eeuw werd sociale status vooral door inkomen bepaald. Een universitaire opleiding werd allengs gezien als een opstap naar een publieke functie. De geestelijkheid had beperkte invloed, de katholieke Kerk zat in een te benijden positie, de protestantse Kerk was verdeeld.

De overdadigheid van de barok paste niet bij de strengheid van de merendeels calvinistische bevolking. Bijzonder was dat een relatief groot deel van de bevolking aan de cultuur kon deelnemen, zoals door de aankoop van schilderijen. Deze werden voor een groot publiek gemaakt en verhandeld via veilingen en kunsthandelaren. Zoals in de renaissance in Italië overheerste ook hier het realisme, maar vaak verfijnder, warmer en dichterbij de directe menselijke emotie. De genres waren dan ook uiterst divers, maar vaak waren schilderijen met bloemstillevens, landschappen, alledaagse voorstellingen of portretten voorzien van een praktische moraal. Het genre van de historiestukken was altijd het meest aanzienlijke soort met een hoog aanzien. Vaak werd daarbij gebruik gemaakt van Italiaanse voorbeelden, zoals Titiaan bij Rembrandt of Carravaggio bij de Utrechtse School.

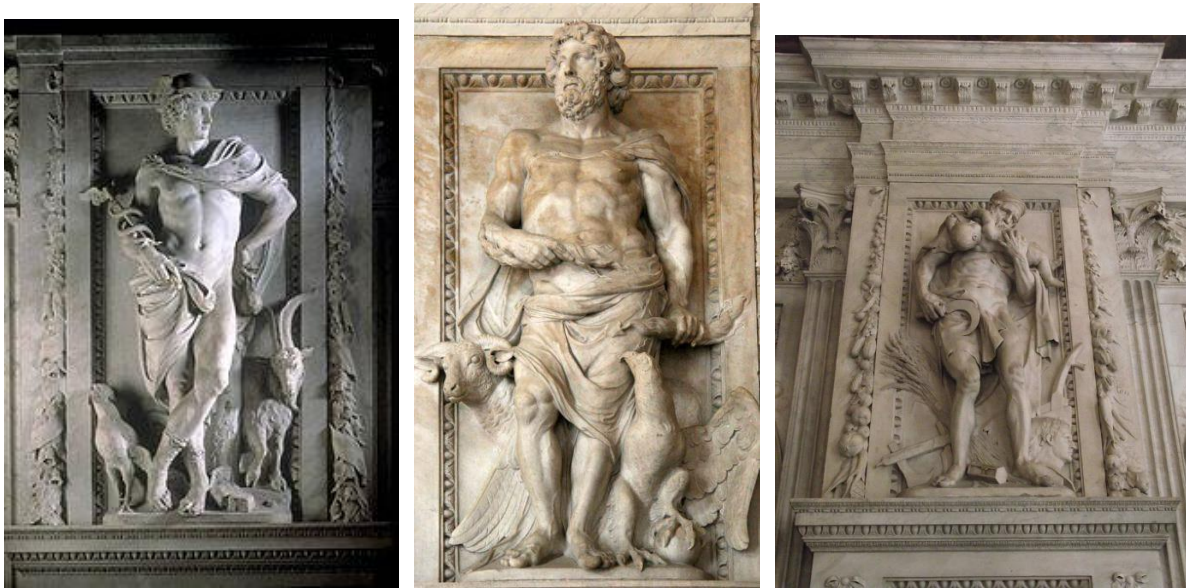

Rembrandt, zelfportret, 1640

Titiaan, de man in blauw, 1512

Blijkbaar paste de streng klassieke en door Vitruviaanse regels bepaalde architectuur 'wel uitstekend bij de architectuur van macht en bestuur. De invloed van de homo universalis van de lage landen, Jacob van Campen, is daarbij richting gevend gebleken. Naast architect was hij kunstschilder, ontwerper van decoraties en beïnvloeder van beeldhouwkunst. Hij hechtte aan de klassieke architectuur van Vitruvius en de ideeën van Palladio en Vincenzo Scamozzi, dit alles combinerend in een inheemse baksteenbouw. Het resultaat was het Hollands classicisme, een bouwstijl die in de Lage Landen maar ook in Europa van invloed was. Het beroemdste is zijn statige nieuwe stadhuis in Amsterdam met een gevel die bepaald is door ideale klassieke verhoudingen. De beelden en reliëfs van Artus Quellinus sluiten aan bij de renaissance-erfenis uit Italië, vol theologisch-filosofische wijsheden en mythologische referenties. Het stadhuis en stadspaleis in Potsdam zijn op ideeën van Van Campen gebaseerd.

Artus Quellinus, paleis op de Dam; Hermes, Jupiter en Saturnus

De meest invloedrijke navolger van Palladio was de Engelsman Inigo Jones. Zijn Palladianisme was voornamelijk een stijl van facades met een zeer 'losse' toepassing van de mathematische formules. Een beroemd voorbeeld van zijn architectuur is Banqueting House in Londen, in feite het niet voltooide koninklijk paleis van koning Karel I. Omdat de stijl van Jones te veel verbonden was met het hof van Karel I bleef na de burgeroorlog van zijn nieuwe stijlvorm niets over. De barokstijl was in Engeland echter nooit populair en werd in de eerste helft van de 18de eeuw door het Palladianisme overruled na de uitgave van vier boeken in Engeland waarin de eenvoud en zuiverheid van de klassieke bouwkunst werd benadrukt. De boeken waren de *Vitruvius Britannicus*, Palladio's vier boeken over de architectuur, *De Re Aedificatoria* van Alberti en *The Designs of Inigo Jones* gepubliceerd door William Kent. Daarmee werd het Palladianisme de overheersende stijl van de 'macht', symbolische machtscentra van de liberale Whig-landadel, met als ikoon Chiswick House en als latere voorbeelden Woburn Abbey of Holkham Hall. De invloed van Palladio in Noord-Amerika is al aanwezig geweest vanaf het moment dat gebouwen onder architectuur werden ontworpen. De politicus en architect Thomas Jefferson (1743-1826) verwees eens naar Palladio's *Quattro Libri* als de Bijbel. Hij baseerde zelfs ontwerpen naar tekening van Palladio, zoals bij zijn villa Monticello, of de Universiteit van Virginia. Hij was zich bewust van de machtige politieke betekenis van klassieke Romeinse gebouwen en bouwde zijn stadhuisen daarom in de stijl van Palladio.

Verlichting en industrialisatie

'*Alle menschen werden Brüder*', zingt het koor in het slotdeel van de Negende Symfonie van Beethoven uit 1823-4. Klinkt in deze woorden die afkomstig zijn uit Schillers gedicht '*Ode an die Freude*' en geschreven drie jaar vóór de Franse Revolutie niet veel door van de revolutionaire veranderingen waarin het Europese denken in de 18de eeuw was geraakt: Verlichting?

In zijn fictieve reisverslag '*Perzische brieven*' (Lettres persanes), dat in 1721 anoniem in Amsterdam verscheen, experimenteerde Montesquieu met cultuurrelativistische ideeën. De twijfel was gerezen over blanke en christelijke superioriteit, het oude westers denken. Er ontstond een reactie op het dogmatische autoriteitsgeloof. Grote wijzigingen in het denken over religie, filosofie, kunst, wetenschappen en politiek zouden het gevolg zijn. Wetenschappers doorbraken met hun empirische kennis, opgedaan door middel van vrij onderzoek, experimenten en waarnemingen, de eeuwenoude hegemonie van de theologie. Het idee dat in de natuur wetmatigheden staken die niet met de Bijbel konden worden verklaard, veroorzaakte een wetenschappelijke revolutie. Sir Isaac Newton toonde aan dat in het heelal te ontdekken wetten golden. Voor de filosofen golden die wetten op alle vlakken: van de natuurwetenschappen tot de sociale wetenschappen. Meer wetenschap betekende meer macht en mogelijkheden om de maatschappij te veranderen. Vooruitgang door wetenschappelijk inzicht in natuur en technologie is tijdens de Verlichting een breed gedragen wens. Waar of bij wie de Verlichting precies is ontstaan is niet duidelijk – Descartes of Newton met zijn *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* uit ca. 1687? – maar wel wat zij in de 18de eeuw in gang heeft gezet. De boekenproductie explodeerde na 1750, het gebruik van de landstaal nam toe onder de wetenschappers. De eerste moderne encyclopedie verscheen tussen 1750 en 1776 onder leiding van de wetenschappers Denis Diderot en Jean Le Rond d'Alembert.

De talrijke uitvindingen werden in Engeland al snel verzilverd met de Industriële Revolutie in de Midlands. Stoommachine en grootschalige ijzerproductie zorgden voor een economische revolutie. De textielnijverheid werd gemechaniseerd, energie en mankracht werden door de technische revoluties massaal gespaard.

Joseph Wright of Derby, lezing over 'Orrery' planetarium, 1766

Diderot

De veranderingen hadden zo'n grote impact dat een aantal Europese vorsten bereid was een deel van de verlichte ideeën uit te voeren, bijv. Maria Theresia en Jozef II in Oostenrijk of Frederik de Grote van Pruisen. Voor deze ouderwetse machtspolitiek zou het echter een zeer tijdelijke oplossing blijken om te overleven. Dat de aanspraken in de Onafhankelijkheidsverklaring van 1776 – *alle mensen gelijk,....onvervreembare rechten*

bezitten, waartoe leven, vrijheid en het nastreven van geluk behoren – onverenigbaar waren met traditionele systemen van monarchie of absolutisme bleek op het einde van de 18de eeuw toen de Franse Revolutie een nieuwe betekenis verleende aan 'vrijheid, gelijkheid en broederschap'.

Tijdens de Verlichting vond een grondige heroriëntering op de klassieke oudheid plaats. Door reizen naar landen in het Middellands Zeegebied, de Grand Tour en archeologische vondsten kon men nu met eigen ogen zien dat de oudheid heel anders was dan wat in de renaissance of barok verwekt was en was doorgegeven. De opgravingen in Herculaneum sinds 1738 stonden in het centrum van de belangstelling, hoewel het er nogal geheimzinnig aan toe ging en publicaties van de opgravingen uitbleven. In 1749 trok Marquis de Vandières in opdracht van Lodewijk XV met de architect Soufflot naar Italië. Eén van de doeleinden was bestudering van de tempels van Paestum. Men leerde de oudheid nu kennen als die van ruïnes en niet van ideaalbeelden. Joachim Winckelmann, maar ook Revett en James Stuart hebben de belangstelling voor de Griekse cultuur (die dus eigenlijk alleen door middel van artefacten bekend was) enorm bevorderd.

Johann Joachim Winckelmann

H. Fuseli, The artist moved to the despair at the grandeur of antique fragments, 1778-9

De zog. Midlands Enlightenment was een wetenschappelijke, economische, politieke en culturele manifestatie van het tijdperk der Verlichting die zich in Birmingham en de Midlands ontwikkelde in de 2e helft van de 18de eeuw. In het centrum van de beweging stond de Lunar Society of Birmingham, een genootschap van intellectuelen. De leden kwamen eens per maand bij volle maan bijeen. Meest invloedrijke leden waren Matthew Boulton, James Watt, Josiah Wedgwood, Thomas Day, James Wyatt, en de schilder Joseph Wright of Derby. Hoewel de denkers van de Europese en Schotse Verlichting meer in de schijnwerpers staan – Jean-Jacques Rousseau, Voltaire, David Hume en Adam Smith – toch domineerde deze beweging de Verlichting in Engeland en de belangrijkste denkers hadden internationale invloed. De Midlands Enlightenment vormde een scharnier tussen de vroegere Wetenschappelijke Revolutie en de latere Industriële Revolutie. Deelnemers als Boulton, Watt en Keir waren volledig geïntegreerd in het uitwisselen van wetenschappelijke en filosofische ideeën onder de intellectuele elites in Europa en de nieuwe Verenigde Staten, maar waren tevens geëngageerd om de praktische problemen van technologie, economie en productie op te lossen. Zij vormden een natuurlijke brug tussen wetenschap en technologie, waar de 'abstracte kennis' van chemie en mechaniek die gebaseerd zijn op Newton's bewegingswetten tot nuttige kennis worden van technologische ontwikkeling. Met de resultaten daarvan werd een kettingreactie van innovaties bewerkstelligd.

De klassieke oudheid, zoals overgeleverd door de vorige generaties, was niet meer heilig. Er was in principe belangstelling voor alle culturen, ook de oriëntaalse of middeleeuwse. Toch werd vanaf de 2^e helft van de 18de eeuw de vormentaal van de Griekse en Romeinse oudheid een symbool van nieuwe autoriteit, in de politiek van verlichte absolutisten, van de Revolutie, van Napoleon, van smaak op gebied van kledingmode en design, van patriotisme tot eruditie. Werd de antieke cultuur aanvankelijk vanaf ca. 1760 gebruikt als een anti-rococo stijl, die met principes van eenvoud en symmetrie (in de bouwkunst) beschouwd de artistieke deugden van Rome en de oude Grieken symboliseerden, in een later stadium in het begin van de 19de eeuw was er sprake van een volledige inpassing in de Europese vormen en smaak, ongetwijfeld bevorderd door een grotere mate van feitelijke kennis van de antieke artistieke wereld. Met het ongelofelijke succes van 'de Eed van Horatii' in 1785 zorgde David voor een ware hausse voor het neoclassistisch schilderen. Het thema van republikeins patriotisme sloeg aan in deze koninklijke opdracht die tot doel had via de beeldende kunst de openbare moraal te verbeteren. Tot zijn beste leerling mag Ingres worden gerekend, die zelfs directeur werd van de Académie Francaise in Rome. De schilderkunst van het neoklassicisme werd de 'counter' van het debat van de romantiek. De beeldhouwkunst stond nog in de 19de eeuw lange tijd in het teken van de klassieke oudheid, bij Canova of Flaxman, Schadow of Thorwaldsen. De klassieke architectuur maakte een ongekennde bloei door bij verlichte absolutistische vorsten, tot Peter de Grote in Rusland toe. Het werd de ultieme uitdrukkingsvorm van hun politieke macht en majesteit en heeft veel bijgedragen tot een nieuwe populariteit van koepels in paleizen, triomfbogen en tal van andere klassieke elementen en vormen. Napoleon gebruikte de vormen van de klassieke bouwkunst en visuele kunst om zijn leiderschap en de Franse staat te idealiseren. Klassieke oudheid werd zo instrument van een autocratische terreur, de Empire. De bouwkunst van de Empire-periode was van invloed op de zog. Federal-style in Noord-Amerika met het State Capitol in Washington als triomf. In het tsaristisch Rusland werd de Franse stijl uitbundig gebruikt om de overwinning op Napoleon te vieren, zoals in de Kazan-kathedraal in Petersburg. Zo kon de klassieke bouwkunst uiteindelijk tot speelbal van propaganda worden.

J-B Duvivier, Madame Tallien

Wedgwood, Griekse vaas

La belle Assemblée, 1814, modeplaat

Robert Adam slaagde erin om de klassiek Romeinse luister te doen herleven in een moderne woonomgeving. Wedgwood had met zijn geïndustrialiseerde techniek van aardewerkproductie letterlijk zijn voorliefde voor de klassieke oudheid bij velen op tafel gekregen.

Veranderend DNA tussen Verlichting en Romantiek

In de 18de eeuw zijn de intellectueel en de kunstenaar steeds minder afhankelijk van mecenen en subsidieverstrekkingen en beginnen zij een zekere economische onafhankelijkheid te verwerven. Dit soort veranderingen plaveide de weg voor de revolutie en maakte het neoclassicisme tot symbool voor deze volksopstand. De filosoof kwam op een lijn te staan met de criticus en creëerde voor zichzelf een publiek dat veel groter was dan het kringetje van intellectuelen van de akademies. De rol van de vrouwen speelde daarin ook een grotere rol dan ooit tevoren. De vrouwen in Parijs organiseerden salons en deden als volwaardige gesprekspartners mee aan de discussies die daar gevoerd werden. Dit liep vooruit op het ontstaan van de Clubs die tijdens de Revolutie ontstonden. De waardering voor het gevoel, die tijdens deze discussies ontstond, had reeds alle kenmerken van de vroege Romantiek: de overtuiging dat het gevoel een gelijkwaardige plaats in ging nemen naast de rede. Waar gevoel en hartstocht door de rede waren opgewaardeerd, werden zij de voorlopers van een strijd tegen de dictatuur van diezelfde rede. Voor de filosoof Jean-Jacques Rousseau werd gevoel een essentieel middel om tot de oorspronkelijke natuur terug te keren. Immanuel Kant legde ook twijfel aan de dag voor wat betreft de rationele bewijsbaarheid van speciale metafysica ('Is er een god?'). Waar lange tijd gold dat de mens de maat van alle dingen is, bepaald door een kleine elite van intellectuelen, ontstond in de 18de eeuw het recht van het individu zélf esthetische- en kennisvaardigheden op te doen. De zintuigen van het individu kregen grotere gelding, regels maakten plaats voor effecten. Reeds in de 1e eeuw na Chr. verhaalde Pseudo-Longinus over de sentimentele participatie van het individu bij het lezen van bijvoorbeeld de Homerische verhalen. Het Sublieme (een typische uitdrukking van het einde van de 18de en de 19de eeuw) is volgens hem iets wat het poëtische betoog de lezer of luisteraar in extase doet geraken. Aristoteles zette reeds in zijn *Poetica* uiteen dat een tragedie in de geest van de toeschouwer ontzetting en medelijden teweeg moest brengen. Sinds de nieuwgierige reiziger vanaf de 18de eeuw nieuwe gebieden en gewoontes wilde leren kennen, en dat alles vooral wilde 'belevén', ontstond de belangstelling van het verbazingwekkende, het zonderlinge en ontzagwekkende, de 'grillige' middeleeuwen, de persoonlijke beleving van de Romantiek.

C. D. Friedrich, wandelaar over de nevelzee, ca. 1818

Francesco Hayez, De kus, 1859

Proportie en harmonie zijn hiermee buiten de orde. Voor Schiller zou het Sublieme een object zijn dat bij de verbeelding ervan ons bewust zijn van onze fysieke grens, terwijl wij ons rationeel juist superieur aan elke begrenzing wanen. De beleving van het Sublieme kreeg een hoogtepunt in bijvoorbeeld de schilderijen van Caspar David Friedrich. In de Romantiek zouden gevoel en rede weer bij elkaar komen. Door de botsing tussen de klassieke canon en

de romantische smaak ontstond een voorliefde voor de geschiedenis als reservoir van verrassende beelden die door het classicisme naar het tweede plan waren verbannen. Zo kwam de drang naar perfectie in het werk van Ingres tegenover de suggestieve en gevoelsmatige penseelvoering van Delacroix te staan. Onbehagen over de politieke, economische en sociale omstandigheden in de 1^e helft van de 19de eeuw leidden tot de zoektocht naar emoties en ontroering, Sturm und Drang, 'Sehnsucht'. In tegenstelling tot de Griekse filosofie en het gebruik ervan door de eeuwen geldt voor de romantici dat schoonheid de schepper is van waarheid, zelfs een hogere waarheid en een hogere werkelijkheid. In de beeldende kunsten ontstond een opstand tegen klassieke regels en kunstgrepen. De ambigue, moralistische en erotische werken van de prerafaëlieten konden ontstaan door de bevrijding van klassieke canons. Ook aan de 19de eeuwse opera is de romantische revolutie niet voorbij gegaan. In Verdi wordt de beschouwer geconfronteerd met het duistere, satanische, het karikaturale. In *Il Trovatore* kruisen liefde, jaloezie en wraak in de maalstroom van koortsige hartstochten. Bij Wagner dient de polyfonie om zinnelijkheid en tragiek van het noodlot met elkaar te verweven.

Richard Wagner, Tristan den Isolde (de dood), 1910

De geschiedenis beheerste in de 19de eeuw nagenoeg elk aspect van het westers denken en nam dus in grote lijnen de plaats in die de rede in de 18de eeuw had gehad. Politieke, sociale, economische en artistieke problemen werden in verband gebracht met historische precedentes en principes. Hegel en Marx beriepen zich in hun filosofie op historische studies. Achttiende eeuwse natuuronderzoekers hadden de species geclassificeerd, die van de 19de eeuw trachtten hun evolutie te onderzoeken zoals Charles Darwin in zijn *The Origin of Species*. In de literatuur genoten historische romans van Walter Scott in Engeland, Victor Hugo

Op het einde van de 18de eeuw verzezen snel in Engeland en daarbuiten ijzergieterijen, textiel fabrieken, e.d. Het aanvankelijke optimisme werd echter snel bekoeld door de slechte arbeids- en woonomstandigheden van de werkers. De groeiende welvaart leek enkel voor weinigen aan de top van sociale ladder weggelegd. De machine werd geaccepteerd als onderdeel van de vooruitgang. Slechts enkelen als Morris en John Ruskin verzetten zich ertegen. De industrialisatie zorgde voor een grote toeloop naar de steden, met als gevolg dat de metropolen ongebreideld groeiden. Rond het midden van de 19de eeuw ontwikkelden de steden zich in een ongekende omvang. In de omgeving van nieuwe industrieën ontstonden talrijke nieuwe steden, waar de fabriek de klassieke belangrijke gebouwen als kerk of paleis vervingen. Gustav Doré, Charles Dickens of Emile Zola observeerden deze onmenselijke situatie., maar ook werd zij onderwerp van theoretische onderzoekingen zoals bij Friedrich Engels.

in Frankrijk en Alessandro Manzoni in Italië grote populariteit. De tentoonstellingsruimten in Europa stonden en hingen vol met beelden van historische figuren en historische schilderijen.

Realisme: de mens in zijn werkelijkheid

De eerste helft van de 19de eeuw was turbulent verlopen met steeds wisselende besturen, militaire bezetting, economische exploitatie van de kolonies, slechte sociale omstandigheden en verstedelijking. Realisme was het antwoord op al deze onzekerheden: een poging om zichzelf een plaats te geven in de werkelijkheid, wetenschappelijk, moreel en politiek. De uitvinding van het daguerotype in 1839 voedde de belangstelling voor realisme. De foto was in staat waarachtigheid te claimen. Als het recht op heerschappij in het verleden ondersteund werd door kunst die de machtigen idealiseerde, kon de foto nu het falen van gezaghebbers ontmaskeren. Toen de monarchie in Frankrijk in 1848 ineenstortte, betekende dat een veel grotere revolutie in Europa die belangrijke sociale veranderingen teweegbracht in Duitsland, Italië, het Habsburgse rijk, Polen en Nederland. Ongeveer tegelijkertijd publiceerde Proudhon zijn *Misère de la Philosophie* en Marx en Engels het *Communistisch Manifest*. Realisme werd de visuele taal voor hun gedachtengoed. Courbet was een vriend van Proudhon en viel in zijn schilderijen de Franse politiek, de sociale mores van de bourgeois en de kunstinstellingen aan. Manet zette het realisme door en shokkeerde de wereld met zijn 'Déjeuner sur l'herbe' in 1863. En dat was niet in de laatste plaats vanwege de anti-academische wijze van schilderen met een ruwe verfbehandeling, gebruik van incorrect perspectief en vlakheid in de compositie. Het realisme werd een fenomeen in de tweede helft van de 19de eeuw: James Abbott McNeill Whistler, Thomas Eakins, Wilhelm Leibl, Ilya Repin, allen werden verdedigers van deze reactionaire schilderijstijl. De realistische beweging in de literatuur ontwikkelde zich parallel aan die van de beeldende kunst: Balzac, Zola, Leo Tolstoj. De Noorse schrijver Henrik Ibsen vertegenwoordigde de realistische stroming in het theater.

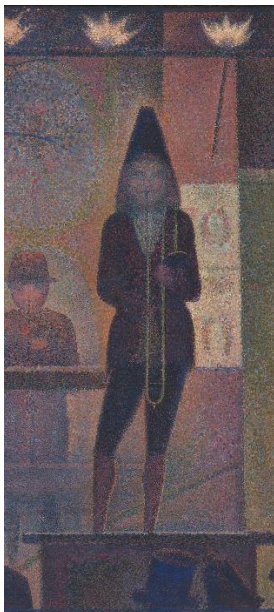

Gustav Courbet, Proudhon en zijn kinderen, 1853

De Wereldtentoonstelling van 1867 in Parijs was een lofzang op het nog steeds groeiende koloniale rijk van Frankrijk (en andere Europese staten) en maakte Parijs in westerse ogen definitief tot artistieke hoofdstad van de wereld. Nauwelijks drie jaar later leed Frankrijk de meest verpletterende nederlaag in zijn geschiedenis, de Frans-Duitse oorlog eindigde in capitulatie, chaos en revolutie volgden. Frankrijk kreeg een burgerlijke republiek in 1871. Voor de intellectuele en artistieke wereld was het jaar 1871 echter geen keerpunt. Omdat de impressionisten er nooit in slaagden om de officiële conservatieve kunstwereld voor zich te winnen, ontstonden er tal van mythen over de vervreemding tussen kunstenaar en samenleving. Zij vonden echter wél erkenning bij de intelligentsia. Zij waren geen opstandigen van geest, hun schilderijen belichamen precies die geest waarop echte rebellen zouden

hebben neergekeken: veel hun werken vertonen een zorgeloze levensvreugde. Zij wilden schildertechnische problemen oplossen, een nieuwe ruimte creëren, nieuwe manieren vinden om waar te nemen, net zoals Proust nieuwe dimensies in de tijd en in het bewustzijn aan het licht wilde brengen. Het weerspiegelde de positivistische, wetenschappelijke benadering van het midden van de eeuw, toen Hermann von Helmholtz, de kleurtheoreticus Chevreul en anderen onderzoek verrichtten op het gebied van de optica en de psychologische principes van de visuele perceptie. Zintuiglijke waarnemingen vormden de enige aanvaardbare basis van kennis. Voor de impressionisten betekende dat dat zij zich moesten beperken tot datgene wat hij voor ogen zag op de plaats en het tijdstip dat hij aan het schilderen was. De impressionisten trachtten een volstrekt objectief verslag te geven van de wereld van alledag.

Monet probeerde met verf een equivalent te scheppen van zijn optische waarnemingen ofwel de neurologische reacties van het netvlies op stimulansen van de door de fysieke wereld weerkaatste lichtstralen. Hij zei dat hij wenste blindgeboren te zijn en later plotseling zou kunnen zien, zodat hij met schilderen had kunnen beginnen zonder te weten wat de voorwerpen waren die hij voor ogen had. Hij was van mening dat de eerste blik op een motief waarschijnlijk de meest waarheidsgetrouwe en onbevooroordeelde was. Daarom geven zijn schilderijen gewoonlijk geen enkele indruk van diepte. Men meende dat de wereld voor het onvoorbereide oog vlak uitzag. Volgens de wetenschappelijke theorie uit die periode zien wij niet in drie, maar in feite in twee dimensies.

G. Seurat, detail Circusparade, 1886/7 P. Cézanne, stilleven, 1885-90

De postimpressionisten waren teleurgesteld in de 'triviale' thematiek en het verlies van structuur bij de impressionisten. Zij verwierpen de beperkingen van het impressionisme en wilden meer de geometrische vormen benadrukken, een groter expressief effect en onnatuurlijke kleuren. Seurat wilde een meer systematisch en wetenschappelijk gebruik van kleurvlakken, Cézanne zocht naar meer structuur, Vincent van Gogh gebruikte kleur en expressieve kwaststreken om zijn gevoel en geestesgesteldheid weer te geven. Er waren naast van Gogh veel jonge kunstenaars die een uitweg zochten uit het objectieve naturalisme, en vonden hun heil in de persoonlijke innerlijke wereld van het eigen ik. Dit leidde tot de verbeelding en fantasie van het symbolisme. Het zou leiden tot allegorieën van het moderne leven, bij Munch of Rodin.

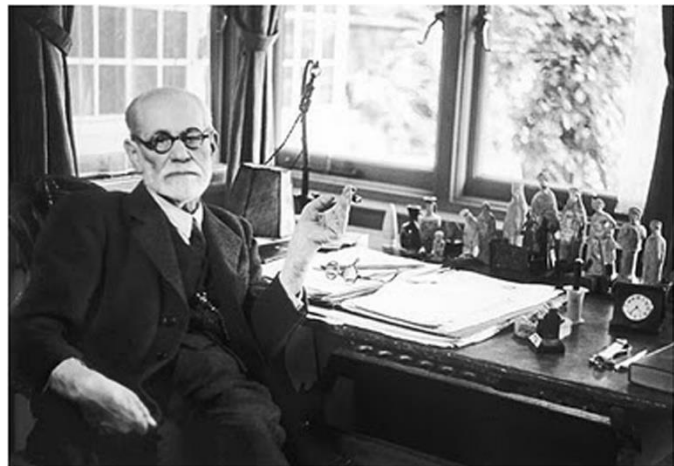
Ondanks de sfeer van decadentie die veel Art Nouveau rond 1900 omgaf, was de beweging in feite een positieve ontwikkeling, de laatste van een aantal serieuze pogingen om te komen tot een werkelijk eigentijdse stijl en vorm. Art Nouveau was de eerste bewuste en geslaagde poging om de opeenvolging van historische herlevingen te vervangen door iets eigentijds dat geen verbinding had met het verleden. Het is veelzeggend voor de tijd dat Art Nouveau spontaan 'van onderaf' ontstond en in elk land of regio een andere naam kreeg. Geldt de Art Nouveau als een compromis met de industriële samenleving, de latere Art Deco kende een subtiele versmelting van kwaliteit en massaproductie.

De twintigste eeuw: opstand tegen ratio en traditie

Het zoeken naar nieuwe manieren om de wereld te zien, in combinatie met een neiging om alle bestaande conventies en uitgangspunten af te breken, is een algemeen kenmerk van de periode rond de eeuwwisseling. In de natuurkunde betekenden de theorie van kwantummechanica en de relativiteitstheorie van Einstein een wetenschappelijke doorbraak, de overgang van de klassieke natuurkunde naar de moderne natuurkunde. Sigmund Freud publiceerde in 1900 zijn *Traumdeutung*, de revolutionaire theorieën over het onderbewustzijn. Zijn overtuiging dat de emoties en ervaringen als sleutel voor het menselijk gedrag van groter belang zijn dan het rationele denken zou in de 20^e eeuw ingrijpende gevolgen hebben voor de kunst en voor andere terreinen.

A. Einstein en Bronislaw Huberman, 1937

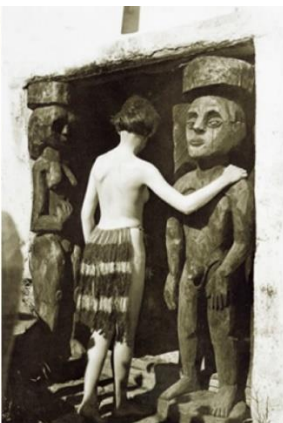
Sigmund Freud

In de eerste jaren van de 20^e eeuw was de opstand tegen alle vormen van naturalisme en traditie in volle gang en de tien jaar voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog zouden gaan behoren tot de meest revolutionaire in de geschiedenis van Europa. In dit geestelijk klimaat floreerde het primitivisme, het geloof dat de aard van inheemse volkeren een grotere spontaniteit, energie en oprechtheid kende. Dit kende een parallel en invloed van de theorieën van Freud. Kunstenaars keken nu voor het eerst naar primitieve kunst als 'kunst'. Tot de meest prominente kunstenaars die na Paul Gauguin door primitieve kunst geïnspireerd werden, tellen de Duitse expressionisten Emil Nolde en Max Pechstein, maar ook Matisse. De artistieke weergave van hun waarnemingen in het gebied van de Zuidzee, 'het aardse paradijs', zouden grote invloed hebben op utopische verbeeldingen in de 20e eeuw. Ook de wereldtentoonstellingen bevorderden de belangstelling voor de niet-westerse beeldcultuur. Veel kunstenaars introduceerden elkaar met name in Parijs in de West-Afrikaanse en Oceanische sculpturen. Velen legden zelf verzamelingen aan. De Fauvisten waren de eersten die primitieve kunst als directe inspiratiebron gebruikten. Ook Picasso ging vaak naar musea om deze kunst te bestuderen en kocht zelf veel beelden en maskers aan. De expressionisten wilden de samenleving opengooien, waarbij leven en kunst samengingen. De mens moest vrij

zijn en zonder sexuele remmingen. Ernst Ludwig Kirchner liet zijn levenswijze beïnvloeden door de cultuur van de 'natuurvolkeren'. Het expressionisme was één groot netwerk, van kunst, literatuur, architectuur, dans en muziek. Toonaangevende expressionistische bladen als *Der Sturm*, *Die Aktion* en *Wendingen* verspreidden de ideeën, ook internationaal. Ernst Ludwig Kirchner liet zijn levenswijze beïnvloeden door de cultuur van de 'natuurvolkeren', vrienden liepen naakt rond in zijn atelier, seksueel verkeer was niet beperkt tot één partner. Het leven in het atelier was het model voor de nieuwe wereld. Dezelfde beelden zien wij terug in de moderne dans: 'natuurlijk', vaak naakt, in ieder geval op blote voeten, en buiten. Isadora Duncan 'danste' ook de vrijheid van de vrouw, een vroege feministe. Danspionier Rudolf von Laban ontwikkelde de Ausdruckstanz, waarbij de beweging voortkomt uit de innerlijke emotie. De kunstenaars van de Brücke en Der Blaue Reiter hadden met elkaar gemeen dat zij in de volkskunst en de niet-westerse kunst de zuiverheid van de oorspronkelijkheid terug dachten te vinden die de meeste mensen in de loop van hun leven hadden verloren. De Brücke kunstenaars richtten zich echter veel meer op de aardse zinnelijkheid, de kunstenaars van de Blaue Reiter meer op de spirituele kant. Bij Kandinsky zou dit tot de totale abstractie leiden. Henri Rousseau produceerde met zijn verbeeldingskracht een eindeloze stroom exotische voorstellingen, landschappen van het onderbewuste. Met zijn 'Demoiselles d'Avignon' brak Picasso op revolutionaire wijze met de traditionele illusionistische westerse kunst. Tegen André Malraux zei Picasso dat het schilderij 'het verleden uitdreef en een nieuw begin betekende'. Het werk zou het kubisme aankondigen.

atelier Ernst Ludwig Kirchner

Rudolf von Laban, Austrucktzanz

Nieuwe idealen te over. Met de publicatie van het Futuristisch Manifest in 1908 brak Marinetti een lans voor de dynamiek, het lawaai en mechanische energie van de grote stad en wilde daarmee de verering voor de cultuur van het Italiaanse verleden uitwissen.

Naar aanleiding van de première van *Le Sacre du printemps* in Parijs op 29 mei 1913 schreef de Duitse diplomaat Harry Graf Kessler: *'Er ontstaat hier plotseling een nieuwe visie, iets volkomens ongeziens, pakkends, overtuigends. Een nieuwe kunst van wildheid in onkunst en kunst tegelijk: alle vorm verwoest, nieuwe plots uit de chaos verrijzend'*. De opzweepende ritmes en experimentele dissonanten van Igor Strawinsky en de wilde, schijnbaar onbeholpen choreografie van Vaslav Nijinsky veroorzaakten heftige commotie bij een deel van het deftig burgerlijk publiek, maar groot applaus bij de avant-gardisten onder het publiek. Het expressionisme was definitief doorgedrongen in de wereld van componisten en regisseurs, met een reikwijdte aan invloed tot en met Pina Bausch en hedendaagse ballet en dans.

Het Dadaïsme was een internationale beweging op het gebied van kunst en literatuur, tussen ca 1916 en ca 1923. Voor veel leden was de beweging een protest tegen het bourgeois

nationalisme en het kolonialisme waarvan zij meenden dat het de hoofdoorzaken waren geweest van het uitbreken van de oorlog. Dada was niet zozeer een kunstenaarsgroep als wel een mentaliteit, een absurdistisch getint protest tegen de burgerlijke opvattingen, tegen logica en causaliteit, ook gericht tegen de kunst. De beweging was vooral verwant aan het nihilisme: het opzettelijk irrationeel zijn en afwijzen van de algemeen geaccepteerde standaarden in de kunst. Dit was voor hen een middel om de schijnheilige waarden van de toenmalige 'beschaafde' wereld aan te vallen. Het toeval speelde een grote rol in het ontstaansproces van Dada-kunstwerken, evenals de provocatie en de pure onzin. Met het tentoonstellen van een fietswiel of een urinoir verzette Duchamp zich tegen het feit dat het voorwerp ondergeschikt is gemaakt aan zijn functie: als voorwerpen door de commercialisering schoonheid bezitten, dan kan ieder willekeurig voorwerp zijn functie als gebruiksvoorwerp verliezen en een nieuwe functie van kunstwerk krijgen. Daarmee maakte hij het grootste iconoclastische gebaar dat een kunstenaar ooit gemaakt heeft, een gebaar van totale afwijzing en opstand tegen de geldende artistieke regels en tegen de zuiver visuele benadering van de beeldende kunst. Hij dreef de spot met alle gevestigde waarden en opvattingen van smaak in kunst en cultuur, die hij beschouwde als de symbolen van een samenleving die berustte op hebzucht en materialisme. Hij proclameerde de waarde van het kunstwerk als 'teken', en wilde beeldende kunst weer in dienst van de geest stellen. Het surrealisme van de jaren '20 en '30 was weliswaar minder anarchistisch dan Dada, maar wilde zich ook van alle beperkende banden bevrijden en richtte zich op het toegankelijk maken van de psyche, door Freud en het psychoanalytisch onderzoek toegankelijk gemaakt. Droom en werkelijkheid moesten worden gesmeed tot een soort absolute realiteit, de surrealiteit.

M. Duchamp, fietswiel, 1913

E. Paolozzi,
I was a Richman's Plaything, 1947

Vivienne Westwood, punkmode

Waar de Dada-beweging zich nog verzette tegen de status-quo en tegen de wereld van de commercie, in de Pop Art sinds begin jaren '50 lijken de kunstenaars het monopolie over het beeld kwijtgeraakt te zijn. Er is geen ruimte meer voor de aanklacht, wél de vurige wens om 'rich and famous' te worden. Andy Warhol werd de verpersoonlijking ervan, Sjef Koons ging hem achterna en de tv-media van onze tijd willen iedereen met een talent rijk en beroemd maken. Dat betekent niet dat revolte tegen de bestaande orde niet meer aan de orde zou komen. De punk-beweging van de jaren '70 met o.a. de band Sex Pistols probeerde ook korte metten te maken met de kunst van dat moment door letterlijk tegen de burger te schoppen en te acteren in anti-esthetiek. Onder invloed van de trendsettende kledinglijn van Vivienne

Westwood gingen jongeren zich anders kleden, gescheurde broeken, hanekammen, e.d. De protestband Pussy Riot in Rusland acteert nog steeds zo en veroorzaakt nog altijd heftige reacties.

De culturele revoltes van de 20^e eeuw lijken in lijn met die van de 19de eeuw. Toch kent de 20^e eeuw niet enkel revoltes. Het culturele DNA van Europa blijkt toch telkens weer op te duiken, zelfs in de revolte-bewegingen. Het Postmodernisme is de overkoepelende naam voor een cultuurstroming die een reeks van filosofische standpunten en esthetische stijlen in de kunst sinds de jaren '50 betreft. In de filosofie ligt daaraan ten grondslag het geloof dat alle menselijke kennis limieten kent en cultureel bepaald is, zodat er geen meta-standpunt bestaat dat automatisch toegang tot de zuivere waarheid biedt. De wetenschap in de 20^e eeuw is in een rollercoaster terecht gekomen, de ontdekking van de structuur van de atoom, de ontdekking van de moleculaire structuur van DNA, de ontwikkeling van computer technologie en informatie technologie, milieuwetenschappen, etc. De moderne wetenschap is gebaseerd op die uit de 17de eeuw, mede vanuit het groeiend standpunt bij wetenschappers dat eigen observaties de sleutel vormen tot nieuwe kennis. Kennis is echter geen zekerheid. Modernisten gaan ervan uit dat er een goed fundament is om kennis op de stand van geldende wetenschappen te baseren, kennis en argumentaties leiden uiteindelijk tot universele principes en theorieën. Het postmodernisme gaat uit van een gebrekkige fundering van kennis, er bestaat niet een bevoorrechte methode om toegang tot de werkelijkheid te krijgen, laat staan zekerheid. De mens is niet autonoom, maar wordt mede bepaald door het onderbewuste, emoties of taal.

Frank Gehry, Dancing House, Praag, 1996

Rob Krier, Brandevoort, Helmond, 2005

In 1975 publiceerde architect Charles Jencks zijn boek *The Language of Post-Modern Architecture*, waarin hij een sleutelelement van de postmoderne toestand definieerde: de herneming van modernistische simplificatie, minimalisme en universaliserende stijlen, maar nu met meer decoratie. Verschillende stijlen en perioden werden opzettelijk, zelfs ironisch, met elkaar gecombineerd. Niet langer hechtten architecten aan één dominerende stijl, maar zagen in plaats daarvan alle eerdere stijlen als mogelijkheden, het Europese vormenreservoir. Het postmodernisme in de bouwkunst is in eerste instantie een tegenreactie op de moderne architectuur waarin het principe 'form follows function' gold. Het postmodernisme maakt gebruik van historische bouwstijlen, rekening houdend met de omgeving als context. Daarbij wordt het uitbundig gebruik van ornamenten als 'icons' niet geschuwd. Eclecticisme en deconstructivisme zijn fundamenteel in de architectuur geworden. Er wordt door veel architecten geciteerd bij het leven, met of zonder een sophisticated plan. In de kunsten gaat het om een principiële eclectische stroming die het onderscheid tussen lage en hoge cultuurproductie veronachtzaamt en zich bedient van ironische of anarchistische combinaties van elementen uit verschillende stijlperioden, stromingen, genres, media en

technieken die voorheen onverenigbaar werden geacht, ideeën uit de elitecultuur en de populaire.

Postmodernisme handelt over ongeloof en wantrouwen, verzet tegen de grote verhalen die waarheid claimen, zoals dat gebeurt in de politiek, religie, wetenschap en kunst. Postmoderne literatuur kenmerkt zich vooral door ironische combinaties, zoals bij Michel Foucault of Jean Baudrillard. Het tematiseert wantrouwen tegen de taal als instrument om de werkelijkheid weer te geven.

Anselm Kiefer, Wege Märkischer Sand, 1980

De arte povera is verwant aan de concept art. Karakteristiek voor deze beweging is het tonen van de mythische dimensie van de menselijke ervaring en de waarneming van de toeschouwer te activeren. Arte povera is instinctief en subjectief, poëtisch en paradoxaal, zij weerspiegelt irrationele en ongecontroleerde aspecten van het menselijk leven. De werken doorbreken alle verstandelijke verwachtingspatronen om een zo groot mogelijke ruimte te scheppen voor de poëtische werking van het object. Kiefer ging zich bezighouden met de geschiedenis en recente historische thema's met een taboe, zoals mythes, plaatsen en personen uit de Tweede Wereldoorlog. Daarbij hanteert hij de gehistoriseerde mythe of de gemythologiseerde geschiedenis. Tegelijkertijd worden in één werk alle betekenissen geproduceerd die historisch aan het thema verkleefd zijn geraakt. Een nieuw soort encyclopedie, met informatie uit Dichtung en Wahrheit. Een parallel gegeven aan de karakteristieken van onze informatie-maatschappij: een lawine van data met rationele maar ook subjectieve informatie, die voor het goede beschikbaar zijn, maar ook voor het foute gebruikt kunnen worden door individu en overheid. Maar één ding is duidelijk: in een tijd van opperste wetenschappelijke versnelling, tegelijkertijd opperste verwarring en onzekerheid in onze hedendaagse maatschappij, blijkt de belangstelling voor kunst en cultuur nooit groter geweest te zijn dan nu. De kans bestaat dat je twee uur in de rij moet staan om in overvolle zalen een minimale glimp te kunnen opvangen bij een duur betaald bezoek aan een expositie of bij een gigantisch openlucht concert bij slecht weer.